

Staken

In *The Economist* van 7 juni jl. las ik dat in Nederland stakingen even zeldzaam zijn als bergen. De laatste grote staking was de Rotterdamse havenstaking van 1970. In dit artikel zal ik deze staking analyseren met behulp van de z.g. „bargainingtheorie”, zoals door Johnston 1) ontwikkeld. Het onderhandelingsproces is in deze theorie geheel gebaseerd op machtsposities.

Mensen als Jevons, Edgeworth en Pigou waren van mening dat in het bilaterale monopolie de loonhoogte economisch onbepaalbaar is. Er speelden volgens hen te veel factoren van niet-economische aard een rol. Anderen, waaronder Johnston, echter dachten dat „bargaining” wel tot een economisch verklaarbare uitkomst leidt. Ik zal in het kort uiteenzetten hoe het onderhandelingsmodel van Johnston werkt.

Als de vakbond zijn looneisen formuleert, reageert de ondernemer hierop met het schatten van een aantal variabelen. Zo bepaalt de ondernemer onder meer: de loonsverhoging, die hij op z'n hoogst wil uitkeren; de loonsverhoging, waarmee hij de onderhandelingen begint (Δw_1); de reële claim van de vakbond, m.a.w. de minimale loonsverhoging, waarbij de vakbond volgens de schatting van de ondernemer niet tot staking overgaat (Δw^{rc}) en de loonhoogte, waarbij een staking volgens de ondernemer onvermijdelijk zal zijn (Δw^m). Deze procedure kan eenvoudig worden weergegeven met behulp van een vergelijking, waarin de kans op een staking wordt bepaald, na een bod van de ondernemer. Deze vergelijking wordt door Johnston weergegeven door $\pi = 1 - \beta \Delta w_1$, waarbij π = kans op een staking, $\beta = 1/\Delta w^{rc}$ en Δw_1 = aanbod van de werkgevers, gedaan vóór een eventuele staking. Hieruit volgt dat π de waarde 0 aanneemt, indien het aanbod van de ondernemer gelijk is aan de reële claim (= Δw^{rc}).

De kosten, die een ondernemer bij een staking maakt, kunnen velerlei zijn. Wanneer de ondernemer een dusdanig aanbod doet dat er geen staking plaatsvindt, zijn de kosten gelijk aan het verlies aan winst door de loonsverhoging. Wanneer er een staking uitbreekt, vallen de kosten in twee delen uiteen: 1. de kosten, voortvloeiend uit de gederfde winst en het verlies aan „goodwill”; en 2. de kosten voortvloeiend uit de loonsverhoging. Johnston veronderstelt dat de ondernemer zijn verwachte kosten minimaliseert. Om dit te kunnen doen, moet de ondernemer enig idee hebben over de eventuele stakingsduur. Johnston heeft in zijn model een vergelijking opgenomen, waarmee de stakingsduur wordt bepaald: $s = \delta (\Delta w^{rc} - \Delta w) = \delta \left(\frac{1}{\beta} - \Delta w \right)$, waarbij δ kan worden geïnterpreteerd als de stakingsgeneigdheid van de vakbond en zijn leden. Deze functie hangt van zowel financiële als psychologische factoren af.

Op grond van de verwachte stakingsduur en de geschatte kans op een staking formuleert de ondernemer de reële claim van de eis van de vakbond. Het is dus in het belang van de vakbond dat diens strijdvoudigheid, kracht en solidariteit zo overtuigend mogelijk is.

De ondernemer reageert, zoals gezegd, op de eis van de vakbond met het bepalen van een loonsverhoging waarmee de onderhandelingen worden geopend. Gedurende de onder-

handelingen kan de ondernemer zijn schattingen van de stakingsduur en -kans wijzigen. De vakbond moet bij het bepalen van een nieuwe eis de nu al aanwezige winst vergelijken met de te verwachten winst in de toekomst.

Nadat de vakbond het aanbod van de ondernemer heeft afgeslagen, voorspelt hij het tijdstip waarop de ondernemer de onderhandelingen zal heropenen en schat hij tevens welk aanbod de ondernemer zal doen. De ondernemer schat op zijn beurt de stakingsduur en de loonsverhoging, die een eind aan de staking kan maken. Kort voordat de geschatte stakingsduur beëindigd is, heropent de ondernemer de onderhandelingen met een aanbod dat iets beneden die geschatte loonsverhoging ligt. Wanneer tijd en aanbod overeenkomen met de schattingen van de vakbonden of wanneer de onderhandelingen eerder worden heropend, wordt de staking beëindigd. Zo niet, dan herzien beide partijen hun schattingen om tot onderhandelingen te kunnen komen.

Er zijn wel een aantal aanmerkingen op het model van Johnston te maken.

1. De doelstelling van de vakbond, het maximaliseren van de loonsom, is tamelijk eng.
2. De relatie voor de te bepalen stakingskans is nogal star van vorm, terwijl de definitie van β gekunsteld is.
3. Het model is asymmetrisch in die zin dat wel uitvoerig wordt omschreven wat de reacties van de ondernemer zijn, terwijl dit niet gebeurt m.b.t. het afwegingsproces van de vakbond.

De Rotterdamse havenstaking van 1970 2) kan worden geanalyseerd met behulp van deze „bargaining”-theorie. Ik zal in het kort het verloop van die staking schetsen. Op 28 juni 1970 werden een aantal eisen door de bonden NCV, KBV en CBC geformuleerd (vanwege het koppelbazenprobleem), zoals f. 25 bruto per week. Deze erkende bonden distantieerden zich echter van de staking, toen bleek dat ze niet tot overeenstemming konden komen met hun leden. De staking werd toen wild. Door de groepering Arbeidsmacht werd de eis gesteld van f. 75 schoon per week. Maar na enkele weken, toen deze eis te hoog bleek, werd ze veranderd in f. 75 bruto per week. De werkgeversorganisaties weigerden echter elk contact met deze groepering.

Op 5 september 1970 werd door de werknemers een nieuwe groepering, Positieve Krachten, opgericht die f. 37,50 bruto of f. 25 netto per week eiste. Uiteindelijk werd het werk hervat, nadat er een loonsverhoging werd toegezegd van f. 25 bruto per week (de oorspronkelijke eis van de bonden) en de stakingsdagen zouden worden doorbetaald.

Uit het verslag blijkt dat het verloop van deze staking kan worden verklaard met de „bargaining”-theorie van Johnston. Men kan eruit opmaken dat in de loop van de tijd de onderhandelingspartners andere beslissingscriteria zijn gaan hanteren. Dit zou bijv. kunnen betekenen dat de partijen aan het begin van de staking maximale eisen stelden en later genoegen namen met hetgeen maximaal mogelijk was. Dit laatste (maximum) kan gemakkelijk in het model tot uitdrukking worden gebracht, door de coëfficiënten in de loop van het proces te veranderen.

J.K.

1) J. Johnston, A model of wage determination under bilateral monopoly, *The Economic Journal*, september 1972.

2) H. Hidalgo, *De Rotterdamse havenstaking*, Amsterdam, 1971.

Inhoud

<i>Mej. J. Koenen:</i>	
Staken	677
Column	
Indicatoren en beleid, door <i>Prof. Dr. N. H. Douben</i>	679
<i>Prof. Dr. A. van der Zwan:</i>	
Dalend rendement op geïnvesteerd vermogen (II). Conflicterende visie op een omstreden verschijnsel	680
<i>W. Peeters:</i>	
Enkele aspecten van de integratie in Oost-Europa	685
<i>Drs. A. H. A. van der Meer:</i>	
Een trendmatig begrotingsbeleid?	689
Mededelingen	690
Geld- en kapitaalmarkt	
Ontwikkelingen op de kapitaalmarkt, door <i>Drs. E. G. Scholten</i>	691
Energiekroniek	
Kernenergie en sociale kosten, door <i>S. H. Ellens</i>	693
Boekennieuws	
G. M. Heal: The theory of economic planning, door <i>Dr. J. van Daal</i>	695
Mededeling	696

ESB is geen dik blad. Toch bevat het vaak 150.000 letters. Die letters worden gevreten door de mensen die iets van economie willen weten. De onderstaande bon moet u echter niet doorslikken. Ingevuld terugzenden is voldoende.

Hierbij geef ik mij op voor een abonnement op *Economisch Statistische Berichten*.

NAAM:

ADRES:

Evt.: no. collegekaart (studentenabonnement):

Ingangsdatum:

Ongefrankeerd opzenden aan: ESB,
Antwoordnummer 2524
ROTTERDAM

Handtekening:

Redactie

*Commissie van redactie: H. C. Bos,
R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers,
P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck,
A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. Hoffman.
Redactie-medewerkster: Mej. J. Koenen.*

Adres: *Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016: kopij voor de redactie:
postbus 4224.
Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje
meesturen.*

Kopij voor de redactie: *in tweevoud,
getypt, dubbele regelafstand, brede marge.*

Abonnementsprijs: *f. 109,20 per kalenderjaar
(incl. 4% BTW); studenten f. 67,60
(incl. 4% BTW), franco per post voor
Nederland, België, Luxemburg, overzeese
rijksdelen (zeepost).*

Betaling: *Abonnementen en contributies
(na ontvangst van stortings/giro-
acceptkaart) op girorekening no. 122945
t.n.v. Economisch Statistische Berichten
te Rotterdam.*

Losse nummers: *Prijs van dit nummer f. 3,-
(incl. 4% BTW en portokosten).
Bestellingen van losse nummers
uitsluitend door overmaking van de hierboven
vermelde prijs op girorekening no. 8408
t.n.v. Stichting het Nederlands Economisch
Instituut te Rotterdam met vermelding
van datum en nummer van het gewenste
exemplaar.
Abonnementen kunnen ingaan op elke
gewenste datum, maar slechts worden
beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.*

Advertenties: *B.V. Koninklijke Drukkerijen
Roelans - Schiedam
Lange Haven 141, Schiedam.
tel. (010) 260 260, toestel 908.*

*Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut*

Adres: *Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016: tel. (010) 14 55 11.*

Onderzoekafdelingen:

*Arbeidsmarktonderzoek
Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek*

Indicatoren en beleid

baarheid en belangrijkheid voor het beleid gaan daarbij hand in hand. Dan wordt wel eens over het hoofd gezien dat voor een adequaat sociaal-economisch beleid de realisatie van de verschillende indicatoren van minder belang kan zijn — met name als in de publieke opinie door invloedrijke groepen daaraan weinig waarde wordt gehecht — dan gebruikelijk wordt verondersteld. Het is dan ook geen wonder dat het nastreven van bepaalde sociaal-economische targets en het feitelijk realiseren daarvan in de loop van de tijd steeds minder bijdraagt tot een zich wel bevinden van de bevolking. De moeilijkheid is echter, dat het opsporen van dergelijke afwijkingen tussen de objectieveerbare en de feitelijk beleefde welvaartsposities nog grote problemen met zich brengt, die thans nog ver van een adequate oplossing verwijderd zijn.

Voor de theorie van het sociaal-economische beleid is de voorgaande constatering van veel belang. Blijkbaar heeft de wetenschappelijke benadering van het beleid op dit moment te zeer de aandacht geconcentreerd op enkele aspecten van de welvaartsposities. Andere, wellicht even belangrijke, facetten zijn daarbij geheel op de achtergrond gebleven. Dat kan op zijn minst tweërlei oorzaken hebben. In de eerste plaats is het mogelijk dat vanuit wetenschappelijke analyse nog niet is komen vast te staan welke factoren voor de bevordering van de welvaart van het grootste belang zijn. Louter op grond van te kort schietende kennis wordt de beleidsvormer dan met de problematiek van de niet-adequate indicatoren geconfronteerd.

Naarmate de ontevredenheid over de sociaal-economische ontwikkeling minder te maken blijkt te hebben met het niet realiseren van de officiële doelvariabelen, is deze oorzaak eerder aanwezig te achten. Vooral wanneer objectief gegeven omstandigheden, zoals huisvesting, bezit en inkomenshoogte, de doorslag geven als indicatoren voor een succesvol beleid, kan er twijfel gaan rijzen aangaande de vraag of niet te veel op één soort doelvariabelen wordt gemikt. Zeker als de objectieve omstandigheden zodanig zijn verspreid dat bepaalde drempelwaarden praktisch voor iedereen zijn overschreden, is het zinvol de vraag te stellen of een verdere „extrapolatie” van het beleid uit het verleden zoveel zin en betekenis heeft. Juist in zo'n kwestie kan de beleidsvormer belangrijke steun vinden bij de beoefenaren van de gedragswetenschappen, zoals de (sociale) psychologie. Het bij voorbaat op het tweede plan plaatsen van subjectieve sociale indicatoren, omdat deze minder „hard” zouden zijn dan de meer objectieve variabelen, is zeer voor bestrijding vatbaar. Toch krijgt men de indruk dat in het sociaal-economische beleid — en zeker in het verleden — de opinie leefde dat de economische grootheden het meest hard, en dus betrouwbaar voor beleidskwesties zijn.

Zelfs als voldoende kennis omtrent de welvaartsfactoren aanwezig is, dan nog kan het gebeuren dat het beleid werkt met indicatoren die de realiteit te weinig exact weergeven. Deze oorzaak van een weinig optimaal sociaal-economisch beleid zal steeds tot de mogelijkheden behoren. Het gaat hier om de bekende identificatie-problematiek. De vertaling van theoretische concepties naar in de praktijk verifieerbare grootheden draagt immers steeds de mogelijkheid in zich van kortsluiting. De negatieve consequenties daarvan zijn des te erger naarmate ook nog eenzijdig de aandacht valt op bepaalde indicatoren. Beleidsvormers die staan voor de doorvoering van structurele veranderingen op sociaal-economisch gebied hebben — als zij hun taak serieus opvatten — grote behoefte aan velerlei indicatoren die thans nog niet voorhanden zijn.

Tot de belangrijkste kenmerken van het sociaal-economische beleid dient gerekend te worden het werken met geconcretiseerde doeleinden. In de theorie van de economische politiek komt men dan ook het begrip „doelvariabele” herhaaldelijk tegen. Voor de beleidsvormer betekent het al dan niet realiseren van de gewenste waarde van zo'n variabele, dat zijn werk meer of minder succes heeft gehad. Hierdoor is het gevaar niet denkbeeldig dat werkelijkheid en doelvariabele als synoniem worden gebruikt, met als mogelijk gevolg, dat veranderingen in de realiteit die buiten de reikwijdte van de doelvariabele liggen niet of te laat worden opgemerkt. Dit kan gemakkelijk aanleiding geven tot een ongewenste verstarring van het economische beleid.

Bezinning op het gebruik en de inhoud van de indicatoren die in het praktische beleid gehanteerd worden, is daarom een kwestie van belang. Want veel indicatoren zijn niet bestand tegen de voortdurende veranderingen die zich in een dynamische maatschappij met de regelmaat van de klok voltrekken. Indicatoren met een lange staat van dienst krijgen soms een overdreven gewicht bij de uitstippeling van het beleid, want zij horen tot de vaste inventaris van de beleidsman. Nieuwe ontwikkelingen die niet met behulp van deze „oude” indicatoren kunnen worden gesignaleerd, krijgen aldus een kleinere kans op realisatie en erkenning dan de ontwikkelingen die met behulp van de bestaande indicatoren zijn aan te duiden. De werkelijkheid van de beleidsvormer kan in veel gevallen een andere zijn dan de werkelijkheid van hen die het beleid „ondergaan”.

Samenhangend met het voorgaande is ook het verschijnsel dat in het sociaal-economische beleid vaak uitsluitend waarde wordt toegekend aan het verloop van z.g. harde economische indicatoren, vooral wanneer zij in getallen worden uitgedrukt. Objectieveerbaarheid, meet-

Dalend rendement op geïnvesteerd vermogen (II)

Conflicterende visie op een omstreden verschijnsel

PROF. DR. A. VAN DER ZWAN

In ESB van 9 juli jl. zette Prof. Dr. A. van der Zwan, hoogleraar in de commerciële economie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, uiteen dat er — vooral vanaf de jaren zestig — een daling van het rendement op vermogen optrad. Deze week behandelt hij de vraag hoe die daling kan worden stopgezet. Hij komt tot de conclusie dat de kapitaalintensiteit te sterk is gestegen om de produktie volledig te kunnen afzetten. Dit leidde tot een daling van de kapitaalproduktiviteit. Prof. Van der Zwan pleit voor een beheersing van de investeringen en een marktordening om de bezettingsgraad te verbeteren. Een matiging van de loonkosten zonder meer zou dan averechts werken omdat via een vermindering van de vraag, de bezetting nog verder kan teruglopen.

1. Visies op het verschijnsel

In de visies die op het verschijnsel van het dalend rendement op vermogen te onzent ontwikkeld worden, overheerst het thema van de loonkostenontwikkeling: de reële loonkosten zijn de laatste jaren te sterk toegenomen. Met name sinds 1965 heeft die stijging zodanige vormen aangenomen, dat de inkomens- en vermogenspositie van de bedrijven aan een gevaarlijke erosie onderhevig is. Bovendien lokt een sterke stijging van de loonkosten zodanige diepte-investeringen uit, dat die een structurele bedreiging gaan vormen voor de werkgelegenheid. In deze diagnose ligt uiteraard opgesloten, dat voor een herstel van evenwichtiger verhoudingen, waaronder de ondersteuning van de werkgelegenheid, de reële loonkosten minder snel zullen dienen toe te nemen dan in het recente verleden het geval was. Dit alles wordt met zoveel woorden uitgesproken in de conclusie van een modelstudie waarin de loonvoet notabene als een exogene factor wordt behandeld 1).

Het is op zijn minst merkwaardig dat de loonkosten, die een sleutelrol krijgen toebedeeld in deze economische analyse, zelf binnen het model geen verklaring vinden. (Hetzelfde geldt eigenlijk voor de investeringen). Voor de verklaring van dit kennelijk centrale verschijnsel, volstaat men meestal met een verwijzing naar de veranderde opstelling van de vakbonden. Colin Clark 2) heeft in dit verband volkomen terecht opgemerkt, dat het naar voren brengen van wensen en verlangens in onze wereld op zich zelf niet voldoende is om deze ook gerealiseerd te krijgen. Er moeten economische omstandigheden aanwijsbaar zijn voor de verandering in de onderhandelingspositie van de factor arbeid.

Indien wij het recente economische denken over dit vraag-

stuk goed overzien, dan zijn daarin twee zienswijzen te ontwaren: een economisch-technische en een economisch-sociologische. Deze vertonen op het eerste gezicht vrijwel geen raakpunten, veeleer zijn ze conflicterend te achten. Bij nader inzien lijkt het mogelijk de conflicterende visies te verenigen in een meer algemene beschouwingswijze.

Economisch-technische zienswijze

In de economisch-technische zienswijze staan twee kentallen centraal, namelijk de „capital/labour”- en de „capital/output”-ratio. De naoorlogse ontwikkeling van de economieën, heeft een enorme toename te zien gegeven van de „capital/labour”-ratio. Mechanisering en automatisering van de produktie waren de trefwoorden die aanvankelijk op deze ontwikkeling zijn geplakt. Meer recent is de term diepte-investering in zwang gekomen voor de vervanging van arbeid door kapitaal. Colin Clark wijst erop dat de economische analyse van dit vraagstuk — vooral vanuit de VS geëntamerd — vanaf de beginjaren zestig is beheerst door de gedachte van een constante substitutie-elasticiteit met een waarde van ca. 1/3). Indien de „capital/output”-ratio als een constante kan worden aangemerkt, impliceert dit constante factor-inkomensquoten. Recente empirische onderzoeken, zoals die van Nordhaus 4) voor de VS en van Den Hartog en Tjan 5) voor Nederland, wijzen evenwel sterk in de richting van een waarde voor deze substitutie-elasticiteit die beduidend geringer is dan 1.

Dat het tot het midden van de jaren zestig heeft geduurd alvorens de arbeidsinkomensquote van de bedrijven op spectaculaire wijze is gaan stijgen, moet worden toegeschreven aan een aanvankelijk toenemende kapitaalproduktiviteit als gevolg van de technische vooruitgang. In de beschouwing van de City Bank, wordt op dit compenserend effect voor de VS gewezen, dat zich over een lange periode zou hebben voorgedaan, terwijl ook het materiaal van Colin Clark voor de VS en VK hierop duidt 6). Rond het midden der jaren zestig is in deze ontwikkeling een sterke wijziging opgetreden en is er sedertdien sprake van een afnemende kapitaalproduktiviteit. In die context moeten we de sedert het midden der jaren zestig dalende kapitaalsinkomensquote plaatsen.

1) H. den Hartog en H. S. Tjan, *Investeringen, lonen, prijzen en arbeidsplaatsen*, Centraal Planbureau, Occasional Papers, no. 2/1974, blz. 23.

2) Colin Clark, *Inflation and declining profits*, *Lloyds Bank Review*, oktober 1974, blz. 1-13.

3) Clark, blz. 1-2.

4) W. D. Nordhaus *The falling share of profits*, *Brooking Papers on Economic Activity*, 1:1974, blz. 195-196.

5) De schatting van de substitutie-elasticiteit die uit het cijfermateriaal van Den Hartog en Tjan kan worden afgeleid, komt uit op een waarde van ca. 0,7.

6) Clark, grafieken op blz. 9 en 10.

Nu geeft deze beschouwing op zich zelf niet meer dan een herformulering van de problematiek. Aan de hand van enkele economisch-technische kengetallen, worden dezelfde verschijnselen aangeduid, zij het dat het onderliggend mechanisme wellicht wat scherper naar voren treedt.

In de verklaring van beide verschijnselen, een waarde voor de substitutie-elasticiteit kleiner dan 1 en een ommekeer in het verloop van de kapitaalproductiviteit, speelt de technologische schaalvergroting een essentiële rol. Stikker ruimt voor dit verschijnsel een plaats in in zijn beschouwing en geeft ook enkele kwantificeringen voor de periode 1960—1970 7). De vergroting van de minimale bedrijfsomvang belooft volgens zijn gegevens in 10 jaren voor sommige productieprocessen het tienvoudige, terwijl de absolute omvang van de totale bedrijfsinvesteringen in honderden miljoenen gulden moet worden geschreven. Met name in de zware nijverheid, beheerst door grote internationale ondernemingen, — delfstoffenwinning, zware petrochemie en metaal, energiewinning — heeft dit aanleiding gegeven tot gigantische investeringen gedurende de jaren zestig 8). Na het op gang komen van zo'n investeringswoede, telt als het ware nog slechts één overweging: tempo. Hoe eerder een nieuwe fabriek of installatie in bedrijf kan worden gesteld, hoe groter het voordeel op de concurrenten; hetzij in termen van kostprijs, dan wel het verkrijgen van een voorsprong bij het openbreken van nieuwe markten. De ontwikkeling geraakt dan in een enorme versnelling. Het ongunstig uitvallen van de stichtingskosten voor nieuwe projecten kan een snelle ingebruikneming en productie op volle schaal nog slechts in gewicht doen toenemen. In deze aan euforie grenzende expansie, heeft verhoging van de loonkosten in deze weinig arbeidsintensieve sectoren veel minder betekenis dan een stilstand in de productie, een verhoging van de stichtingskosten minder betekenis dan een vertraging in de afbouw 9). Kortom, de lonen stijgen snel in de zware industrie, de bouw nijverheid en engineering-sector, adviesbureaus enz., daarin de lonen van overige sectoren van de economie meetrekkend. Men kan deze visie op de loonkostenstijgingen aantreffen bij Colin Clark, die de causaliteit derhalve andersom legt dan te onzent overwegend gebeurt: de diepte-investeringen hebben in eerste instantie de loonkostenstijging veroorzaakt en niet andersom.

Het is bij ons Van de Woestijne 10) die al in 1965 op de gevolgen van de structuurverandering in de productie voor de loonvorming heeft gewezen. Het produceren is in de door ons aangeduide sector van de economie naar zijn opvatting geworden tot een „organisch proces”, waarin geen enkel element een zelfstandige plaats meer heeft. Veler arbeid heeft waarde, omdat deze complementair is t.a.v. de overige verichtingen. Het aantal arbeiders wordt gegeven door de structuur van het proces, en kan vrijwel niet veranderd worden bij verandering van de geproduceerde hoeveelheid. De stelling dat de grensarbeider een geringere waarde voor het bedrijf heeft dan de gemiddelde, gaat niet meer op als de laatst toegevoegde arbeider het sluitstuk in een complementair geheel is. In die gevallen zijn ondernemingen bereid om voor additionele arbeidskrachten juist extra hoge kosten te maken. Het is daarbij wel zo, dat de sectoren van de economie die meegetrokken zijn in de loonkostenstijgingen, wel voor de noodzaak geplaatst zijn deze zo goed mogelijk op te vangen door wat men dan met recht arbeidsbesparende investeringen zou kunnen noemen.

Het is de al vaker geciteerde Stikker, die een overzicht geeft van de factoren — hij noemt er een stuk of acht — die bewerkstelligen dat de schaalvergroting niet alleen gedoemd is langzaam maar zeker tot stilstand te komen, maar ook de omloopsnelheid van het kapitaal zodanig kunnen belemmeren, dat de beoogde effecten teniet gedaan worden. De technische en economische kwetsbaarheid is zo groot geworden, dat geringe storingen disproportionele gevolgen kunnen hebben. Daar is bijvoorbeeld het vraagstuk van de overcapaciteit, dat voor de hier in het geding zijnde sectoren met een vrijwel volledig open karakter internationale vormen aanneemt en tijdelijk zowel als structureel tot prijsbederf kan leiden. De grenzen die

aan het marktopnemingsvermogen zijn gesteld, kunnen vooraf moeilijk worden geschat. Indien men ze aldoende moet vinden, kunnen ze op gebieden met zo'n sterke schaalvergroting licht worden overschreden.

Een beeld dat voor een groeiende economie gedurende mijn studietijd opgeld deed, dat van de steile wandrijder, dringt zich hier op: verlies van snelheid is fataal.

Economisch-sociologische zienswijze 11)

In de economisch-sociologische zienswijze worden de maatschappelijke processen van verdeling van inkomen en vermogen centraal gesteld en niet gekoppeld aan categorieën, maar aan maatschappelijke groeperingen. In de productie-verhoudingen zijn de laatste decennia onmiskenbare grote veranderingen opgetreden, maar het is de vraag in hoeverre deze de inkomens- en vermogensverhoudingen tot nu toe werkelijk beroerd hebben. Zo kan men zich in gemoede afvragen of de dreiging die economen in de regel verbinden aan de spectaculaire stijging van de arbeidsinkomensquote van bedrijven wel terecht is. Duidt deze stijging op de maatschappelijke verschuivingen die als gevolg daarvan worden verondersteld of is de betekenis ervan beperkt tot wat vanuit economisch gezichtspunt als nominale veranderingen kunnen worden gekenschetst?

Er zijn tal van overwegingen die pleiten voor deze laatste opvatting. We willen deze overwegingen die het vraagstuk van de statistische waarneming ook weer in het geding brengen, hier in het kort weergeven. We moeten wel op het punt van de statistische waarneming terugkomen, omdat het de reële betekenis van het gehanteerde begrip gecorrigeerde arbeidsinkomensquote raakt. Vrij zelden komt men beschouwingen tegen waarin de tegenhanger van de arbeidsinkomens, het zogenaamde overig inkomen, in zijn bestanddelen wordt geanalyseerd. De toelichting op de rijksbegroting voor het dienstjaar 1970 vormt daarop een uitzondering, die op dit punt te meer positief te waarden valt, omdat een vergelijking getrokken wordt met vooroorlogse jaren. Uit het weergegeven statistisch materiaal blijkt dat de „passieve vermogensinkomsten” (dividend, rente, netto-huur en pacht) sinds de oorlog van 25% aandeel in het nationale inkomen, zijn teruggelopen tot ca. 5% 12).

Deze op het eerste gezicht verrassende uitkomst, blijkt bij nader inzien een statistisch artefact te zijn. Zo wordt voor de statistische waarneming van de dividend- en rente-inkomsten gebruik gemaakt van de aangifte-gegevens van de inkomstenbelasting. Dit impliceert dat rente- en dividendbetalingen van het ene bedrijf aan het andere zich aan de waarneming onttrekken. Met de opgang van de houdster- en beleggingsmaatschappijen, zijn deze transfers van inkomen enorm in belang toegenomen. Voor zover rente- en dividendbetalingen aan houdster- en beleggingsmaatschappijen aanleiding geven tot besparingen (winstinhouding en geheime reservering) binnen deze maatschappijen, worden ze nu onder het beschikbaar inkomen van de sector bedrijven gerekend. De nauwkeurigheid

7) A. Stikker, Mens en industrie op een tweesprong: investeringsklimaat in Nederland en Europa, *De Ingenieur*, december 1971, tabel 12.

8) De Nederlandse investeringsgegevens laten dit ook duidelijk zien. De investeringen per werkzaam persoon zijn in het totaal van de bedrijfstakken der chemie, aardolie, basis metaalindustrie en nutsbedrijven met een factor 3 toegenomen over de periode 1960—1970 tegen een factor 2 voor de overige bedrijfssectoren (excl. exploitatie woningen).

9) Stikker noemt kosten van stilzetting van de productie van f. 100.000 à f. 500.000 per dag.

10) W. J. van de Woestijne, Enkele opmerkingen over arbeidsproductiviteit, *ESB*, 7 juni en 14 juni 1965.

11) Ik zou geen specifieke auteurs voor deze zienswijze kunnen aangeven, maar heb wel de ervaring dat deze inzichten in mondelinge discussies naar voren worden gebracht. Dr. Onofri (Universiteit van Bologna) is bezig met een onderzoek dat zich langs deze lijnen voltrekt.

12) *Rijksbegroting voor het Dienstjaar 1970. Nota over de toestand van 's Rijks Financien*, bijlage 15, tabel 1-14.

en betrouwbaarheid waarmee deze post kan worden waargenomen, laat uiteraard veel te wensen over, hetgeen ook naar voren komt uit de rapportering. De bedragen die in de nationale rekeningen onder deze post (1.2.15) worden verantwoord, zijn altijd afgerond tot op f. 100 mln. en blijken aan voortdurende herziening achteraf onderhevig te zijn; welke revisies veelal verscheidene honderden miljoenen gulden belopen. De bepaling van een belangrijk bestanddeel van het overig inkomen, heeft door deze overheveling sterk aan betrouwbaarheid en nauwkeurigheid ingeboet. De mogelijkheid is reëel, dat de vermogensopbrengsten in toenemende mate de vorm hebben aangenomen van waardeinstijgingen, die slechts onvolledig konden worden waargenomen (geheime reserves). In elk geval is de waardeinstijging in de jaren zestig in brede kring gepropageerd als remedie tegen het heersende belastingregime.

Een ander vraagstuk van statistische waarneming betreft de positie van de zelfstandige ondernemer, wiens inkomsten uit bedrijf of beroep onder het overig inkomen worden gerangschikt na aftrek van een waardering voor zijn arbeid. Deze waardering wordt gesteld op het gemiddelde van het loon per werknemer. In vele uiteenzettingen over dit vraagstuk wordt op deze bron van „on nauwkeurigheden” gewezen. Het zou weinig zin hebben om dit vraagstuk op te rakelen als de consequenties ervan volledig zouden worden doorzien. Hier speelt namelijk niet alleen het probleem van de constante bias (constante onderschatting van de arbeidsinkomensquote), maar ook van een bias die in de tijd gezien varieert. En de laatste bias-component is uiteraard een verradelijke. Het gaat in deze om de volgende empirische waarnemingen.

- Het gemiddeld inkomen per zelfstandige uit beroep of bedrijf, lag in 1964 en 1967 ca. f. 10.000 hoger dan het gemiddeld looninkomen per werknemer (13).
- Het aandeel van zelfstandigen (incl. meewerkende gezinsleden) in het arbeidsvolume van bedrijven, is van 1959 op 1973 gedaald van 25 naar 18% (14).

Uit de eerste waarneming kan men concluderen, dat het gevalueerde arbeidsloon van zelfstandigen niet onbelangrijk wordt onderschat. Indien we overigens gelijkblijvende verhoudingen veronderstellen, dan is de tweede empirische observatie direct van belang voor de bepaling van de arbeidsinkomensquote over de jaren. Deze zal onder invloed van het afnemend aantal zelfstandigen substantieel toenemen.

Deze toename zou alleen een reflectie van de werkelijkheid zijn, indien de opbrengsten uit bedrijf en beroep op juiste wijze gescheiden konden worden naar die uit arbeid en vermogen. Afhankelijk van de omvang van de onderschatting van de arbeidsinkomenscomponent in het inkomen van zelfstandigen, is de opwaartse beweging van de arbeidsinkomensquote, die uit dien hoofde resulteert, een artificiële zaak te achten. In feite moet men een vraagteken plaatsen bij de scheiding die de nationale rekeningen suggereren voor de sector der bedrijven en gezinshuishoudingen, en de mede daarop gebaseerde scheiding tussen inkomsten uit arbeid en vermogen.

Het verschil tussen een directeur van een NV (nu NV of BV) en een zelfstandige is de facto vaak ver te zoeken, terwijl zij door de statistiek totaal verschillend worden behandeld. Uitering van vermogensopbrengsten aan de eerste, kunnen zeer wel de vorm van arbeidsinkomsten aannemen, terwijl uitkering van arbeidsinkomsten aan de laatste de vorm van vermogensopbrengst aanneemt.

Het gehele vraagstuk van de toerekening is minder triviaal dan wel wordt aangenomen. Men denke bijvoorbeeld aan de beoefenaren van de vrije beroepen. Aangezien de overheid heeft nagelaten, hoge en sterk toenemende kosten van hun opleiding aan hen door te belasten, bevat hun beloning een vermogensopbrengst-component, die in de loop der jaren sterk aan belang heeft gewonnen, maar niettemin voor een aanzienlijk deel tot het arbeidsinkomen van bedrijven wordt gerekend.

Vanwege deze verwevenheid van arbeids- en vermogensinkomsten is het gewettigd om het vraagstuk van een geheel

andere kant te benaderen en de vraag zo te stellen: Heeft de toename van de arbeidsinkomensquote de economie zodanig beroerd, dat het vermogen tot sparen en investeren erdoor is aangetast? Twee bronnen van statistische informatie staan ons ten dienste om hierover iets te zeggen, namelijk de nationale rekeningen en de statistiek van de inkomens- en vermogensverdeling.

Indien we het begrip „nationale cash-flow” definiëren als de som van de volgende componenten:

- afschrijvingen bedrijven;
 - besparingen bedrijven;
 - besparingen gezinshuishoudingen (via levensverzekering en pensioenfondsen versus overige),
- en we bezien het verloop van deze grootte over de afgelopen vijftien jaar (1950—1973) in relatie tot de bruto-investeringen van bedrijven, dan blijkt het volgende.
- De nationale cash-flow is qua omvang steeds voldoende om daaruit de enorm gestegen bruto-investeringen van bedrijven te bestrijden, en zulks bij een (netto-)investeringsquote die de laatste jaren niet is gedaald;
 - De samenstelling van deze cash-flow is wel aan sterke wijziging onderhevig. Het aandeel van de bedrijven, zowel uit hoofde van de afschrijvingen als de besparingen, neemt af en wel in totaal met tien punten. Deze afname wordt evenwel volledig gecompenseerd door een toename in de besparingen van de gezinshuishoudingen via levensverzekering en pensioenfondsen. De overige besparingen van gezinshuishoudingen blijven qua aandeel volledig intact.

De verdeling van de aanspraken op vermogen uit hoofde van levensverzekering en pensioen onttrekken zich aan (mijn) waarneming; niet de verdeling van inkomens en het overige vermogen over belastingplichtigen. Over een lange periode van bijna 30 jaar (1939—1969), waarin de arbeidsinkomensquote van bedrijven met ca. dertien punten is toegenomen, blijkt het aandeel van het bovenste deciel van de inkomensverdeling opvallende stabiliteit te bezitten (zie tabel 1).

Tabel 1. Aandeel van het bovenste deciel in het totaal inkomen van belastingplichtigen vóór belasting (procentuele aandelen 15)

1939	1952	1962	1964	1967
37,8	34,7	34,0	33,0	32,7

Dit 10e deciel wordt in de jaren zestig gedomineerd door directeuren van NV's en grote zelfstandigen, terwijl het hoge salariaat er uiteraard ook toe behoort. Nemen we voor 1967 de inkomensgrens op f. 15.000 totaalincome per jaar, dan omvat de groep „15.000 of meer gld. inkomen” 12½% van alle belastingplichtigen en bijna 40% van alle looninkomsten (incl. AOW-uitkering) en ca. ¼ van het totaal van „passieve” en „actieve” vermogensinkomsten (16). Van het vermogensbezit, volgens de opgave voor de vermogensbelasting in 1964 een totaal van f. 50,5 mrd., blijkt bijna 60% geconcentreerd te zijn in de handen van directeuren van NV's en zelfstandigen (17).

Ik wil niet suggereren dat de hierboven weergegeven cijfers onomstotelijk het „gevaar” van een toenemende arbeidsinkomensquote weerleggen, maar aan de andere kant blijkt er wel uit dat de inkomens- en vermogensverhoudingen door forse stijgingen van dit kengetal niet ingrijpend beïnvloed worden. Een expansieve investeringspolitiek is niet op een gebrek aan financieringsmiddelen gestoten, terwijl zich in het economisch leven kennelijk een leidende klasse gehandhaafd heeft, wier inkomens- en vermogenspositie nauwelijks aan

13) Bijlage 15, Tabel 1-11 en Een analyse van de ongelijkheid van de persoonlijke inkomens in 1967, *Statistische en Econometrische Onderzoekingen*, No. 13, 1972, staat 6.

14) *Nationale rekeningen*, tabel 52 en 53.

15) Bijlage 15, tabel 1-6 en SEO, staat 1 en 7.

16) SEO, staat 4 en 5.

17) Bijlage 15, tabel 3-6.

overwicht heeft ingeboet. Wijzigingen in de categorale inkomensverdeling blijken nauwelijks van invloed op de persoonlijke verdeling. De voor investering vrijgemaakte middelen zijn daarbij wel in toenemende mate beschikbaar gekomen via de institutionele beleggers.

Aangezien deze veeleer in het vreemde dan in het eigen vermogen van de onderneming participeren, verklaart dit feit tevens de veranderingen in de financiële structuur van de bedrijven gedurende de afgelopen 15 jaar. Het belang van dit gegeven gaat overigens verder dan dat van financieringsbron zonder meer. In de vooroorlogse jaren is de oudedagsvoorziening een belangrijk motief geweest voor vermogensvorming. Na de oorlog heeft de invoering van pensioenregelingen, waaronder de AOW, de noodzaak verkleind om bij de vermogensopbouw naar een hoog rendement uit de opbrengsten te streven. De accentuering van de waardestijging bij de vermogensopbouw is daardoor ook uit beleggersoogmerk verklaarbaar.

Algemene beschouwingwijze

Welke de verdiensten ook mogen zijn van de economisch-sociologische visie, deze laat de operationele karakteristieken van de economie geheel buiten beschouwing. Ditzelfde bezwaar kan men ook inbrengen tegen economische redeneringen waarin als het ware vertrokken wordt vanuit een definitie-vergelijking die luidt dat de toegevoegde waarde van bedrijven bestaat uit de som van de opbrengsten uit arbeid en kapitaal. Daaruit leidt men af, dat indien de ene factor te weinig krijgt, de ander kennelijk te veel krijgt. De economische verhoudingen zullen verbeteren bij een evenwichtiger verdeling van de toegevoegde waarde, zo is de verwachting die in deze gedachtengang ligt opgesloten.

Zo simpel liggen de zaken niet. Als de categorale verdeling is scheefgegroeid, dan doet men er goed aan zich de vraag te stellen, welke economische krachten dit verschijnsel bewerkstelligd hebben, om vervolgens een diagnose te stellen. Ik zal een poging doen om dit economische krachtenveld, ook in zijn dynamische aspecten, te schetsen. Ik ben me ervan bewust dat deze schets de realiteit in sterke mate stileert en zulks op basis van generalisaties die niet altijd een vóldragen empirisch fundament hebben. Deze waarschuwing aan de lezer lijkt me op zijn plaats. Er liggen evenwel elementen in opgesloten, die naar mijn beoordeling realiteitswaarde hebben en niettemin in de actuele discussie nauwelijks aan bod komen.

Eén van de stileringen die ik meen te kunnen toepassen, is het verloop van de economie op te vatten als een ontwikkelingsgang in fasen, die elk door een karakteristiek samenstel van economische verschijnselen kunnen worden gekarakteriseerd.

De eerste fase volgend op het naoorlogse herstel is er één van industriële expansie, gekenmerkt door toenemende bedrijfsconcentratie in de productie. Deze concentratie is weliswaar technisch bepaald door de mogelijkheden van productie op grote schaal, maar staat meer nog in het teken van de marktbeheersing. Deze manifesteert zich in de ontwikkeling van nieuwe producten, het voeren van een afzetpolitiek op basis van produkt- en merkdifferentiatie, beheersing van de afzetkanalen, die even zo vele barrières voor toetreding tot de markt vormen. In tal van industriële bedrijfstakken ontstaat een (afzet-)marktstructuur die als oligopolistisch is te kenschetsen. Prijsconcurrentie is op de achtergrond gedrongen ten faveure van concurrentie op gebied van kwaliteit, distributie e.d. Niet zelden is de greep van de producent op de afzet zo volledig, dat een systeem van verticale prijsbinding wordt toegepast met vaste marges voor de handelsschakels. Deze ontwikkeling heeft zich het sterkst voorgedaan in de sector van de consumptiegoederen, maar ook in die van de kapitaalgoederen en zelfs in de sector van de grondstoffen. In deze laatste sector aangeduid als „end-use marketing” en bedreven met beleidsinstrumenten als financiering van voorraden, koppeling van de levering van grondstoffen aan volledig ontwikkelde verwerkingsystemen e.d.

Deze marktstructuur laat de producenten grote ruimte voor financiering van de investeringen uit eigen vermogen. Wij zien deze ontwikkeling zijn beslag krijgen gedurende de jaren 1955—1962. Eén van de meest paradoxale verschijnselen van deze ontwikkeling is het verlies van functies, dat bijvoorbeeld de distributieschakels vanuit de produktie is opgedrongen en dat gepaard is gegaan met behoud van hoge marges. Deze tegenstelling is slechts te begrijpen vanuit het systeem van afzetbeheersing dat gericht was op maximale distributieve spreiding. De marges moesten daartoe worden afgestemd op de minst rendabele distributiebedrijven, waardoor de rationeel geleide bedrijven een enorme premie ontvingen. De fondsen die daaruit beschikbaar kwamen, werden benut voor de financiering van een concentratie in de handel die onvermijdelijk moest volgen¹⁸). Een vergelijkbare redenering gaat op voor de bouwnijverheid. De enorme schaarste aan woningen en het beslag dat de investeringen door bedrijven op de capaciteit van de bouwnijverheid hebben gelegd, heeft ook in deze sector geleid tot een prijsvorming die was afgestemd op het in de markt houden van weinig rendabele ondernemingen.

In grote delen van de dienstverlenende sector zijn oligopolistische marktstructuren ontstaan, die spiegelingen vormen van die in de industriële sector. In een later stadium zou het bank- en verzekeringswezen zich naar datzelfde beeld voegen, toen de vergrote vraag naar financieringsmiddelen zich ging manifesteren.

Uit de resulterende concentratie in de dienstensector en bouwnijverheid, is een algeheel antagonisme voortgevloeid wat de functievervulling in de economie betreft. De begrippen voorwaartse- en achterwaartse integratie of specialisatie resp. horizontale concentratie en differentiatie, die met betrekking tot bedrijfstakken naar voren zijn gebracht, bleken ook met betrekking tot sectoren in het bedrijfsleven op verrassende wijze inhoud te kunnen krijgen. We kennen daarvan de meer gangbare vormen, alsook de vreemde uitwassen: aannemers die zich als projectontwikkelaars opwierpen in plaats van uitvoerders van bouwwerken, financiële instellingen die een „full service pakket” gingen leveren en wegen kruisten met de grote handels- en industriële ondernemingen die zich op de „near-banking” en het „cash-management” geworpen hadden, producenten van merkartikelen die vasthielden aan de marktbeheersing, maar zich in concurrentie geplaatst zagen met de „private labels” van de grote gevestigde distributeurs, die zich op hun beurt in de rug gesprongen wisten door de witte handel. Deze verschijnselen beginnen zich in het midden van de jaren zestig duidelijk af te tekenen. Wie zou de beste kaarten blijken te bezitten in deze algehele bestedingsconcurrentie? Er zijn twee verschijnselen die m.i. in deze van beslissende invloed zijn geweest op de uitkomsten.

De vergaande schaalvergroting in de produktie en de internationalisering van de economie. Deze beide hebben met name de positie van de industrie na 1965 ten opzichte van de dienstensector en bouwnijverheid bepaald. De bijzondere rol die daarbij toekomt aan de basisindustrie, hebben we reeds genoemd. Het steeds weerkerende vraagstuk voor de industrie is dat van de overcapaciteit en de daaruit voortkomende verslechtering van de marktstructuur. De keuze lijkt hier te gaan uit twee kwaden: onderbezettingsverliezen in de produktie of prijsafbraak in de afzet. In het slechtste geval is er geen keuze, zoals bij de kunstvezels, en ondervindt men beide. Een regionaal kader voor marktordering zoals dat voor de staalindustrie in Europa gunstig heeft gewerkt, werd door de vezelindustrie pijnlijk gemist. De combinatie van schaalvergroting en internationalisatie, die men wel als voor een teken van onstuitbare vooruitgang heeft versleten, is de industrie opgebrouwen: ongecoördineerde uitbreiding van de productiecapaciteit, marktverstorende invloeden die zich over de gehele we-

¹⁸) In enkele bedrijfstakken zoals kleding, schoeisel en meubelen, is het vanouds de distributie geweest waarin zich de concentratie heeft voltrokken en juist niet in de produktie.

reld doen voelen, hebben de produktiviteit van het geïnvesteerde kapitaal onder druk gezet. Pogingen om dit gevaar af te wenden door differentiatie van produkten en ontwikkeling van nieuwe, zijn niet bestand gebleken tegen imitatie-drang en prijsconcurrentie, die de kop opsteken indien overcapaciteit tot de structurele kenmerken van de markt behoort.

De industrie heeft zich daarbij geconfronteerd gezien met een dienstensector, van wie ze onder meer voor haar afzet (handel) en financiering (bank- en verzekeringswezen) afhankelijk was, die zich als een binnen de nationale grenzen gesloten sector kon opstellen. Zonder concurrentie te duchten uit het buitenland en met uitstekende mogelijkheden om binnen het nationale kader tot marktordening te geraken. Het is deze constellatie die het de dienstensector mogelijk gemaakt heeft om functies aan zich te trekken en daardoor sterk te expanderen en anderzijds kostenstijgingen vrijwel af te wentelen op de industriële sector. Deze laatste heeft functieverlies geleden en de „terms of trade” met de dienstensector zien verslechteren. Ten einde deze centrale stelling met empirische gegevens te onderbouwen, geven wij enige uitkomsten m.b.t. ontwikkeling van de netto-winst en cash-flow bij Nederlandse ter beurze genoteerde fondsen. Gedurende de periode 1965—1972, waarop het cijfermateriaal betrekking heeft, beliep het jaarlijkse groeipercantage van het BNP gemiddeld 11,4% (tabel 2).

Tabel 2. Rendementsverloop 1965-1972 (gemiddelde jaarlijkse procentuele toename) van nederlandse fondsen 19)

	Netto-winst	Cash-flow
Internationals	3,2	6,8
Bank- en verzekeringswezen	20,8	20,5
Handel	15,2	16,9
Industriële sector	6,5	8,9

De expansie van de dienstensector gedurende deze zelfde periode (1965—1972) laat zich afmeten aan de toename van het arbeidsvolume. Terwijl het totale arbeidsvolume van bedrijven met ca. 100.000 manjaren toenam, steeg dat in de dienstensector met 375.000 om in de nijverheid en de landbouw derhalve met 275.000 terug te lopen 20).

De uitstoot van arbeid uit de industriële sector die uit deze cijfers spreekt, duidt op een arbeidsproductiviteitsverbetering, die gemeten in de geproduceerde volumina per hoofd nog heel wat spectaculairder zou zijn dan uitgedrukt in geldbedragen waarin elementen van versluiering blijven schuilen, ook al worden deze gedeflateerd. Gemeten per eenheid arbeid in de direct productieve sfeer zou deze stijging ook al weer spectaculairder zijn, dan betrokken op het totale arbeidsvolume in de industrie inclusief dat in de sfeer van afzet, distributie en algemeen beheer. De produktiviteitsverbeteringen in de direct-productieve sfeer zijn voor een belangrijk deel opgeslokt door een vergroting van het arbeidsvolume in afzet en distributie door de industrie zelf, maar vooral in die van de dienstensector. De dienstensector heeft immers nauwelijks bijgedragen aan produktiviteitsverbetering. Wij hebben daarbij dan het oog op het reële begrip produktiviteit, zoals m.b.t. de handel tot uitdrukking gebracht kan worden in de behandeling van goederenstromen en niet op zulke operationalisaties als „toegevoegde waarde per manuur”, waarin we gedeels de stijging van de loonvoet gereflecteerd vinden.

Van de Woestijne 21) heeft op de structurele verandering in de samenstelling van het arbeidsbestand gewezen. De stijging van de arbeidsproductiviteit gaat hier gepaard met overgang van lager gekwalificeerde en lager betaalde arbeid naar hogere. Een deel van de door de arbeidsproductiviteit verkregen ruimte, is dan dus niet meer beschikbaar om het loon- en inkomensniveau evenredig te verhogen. In dit verschijnsel kunnen we m.i. voor een goed deel de verklaring vinden voor het feit dat belangrijke verschuivingen in de categorale verdeling de personele onberoerd laten.

Naar veler inzicht moet ook de kapitaalproductiviteit in de afgelopen jaren in de produktie zijn toegenomen, al was het

alleen maar omdat tot voor kort de reële prijs van kapitaal-goederen per prestatie-eenheid is gedaald. Hoe is het dan mogelijk dat de kapitaalproductiviteit op macro-niveau veeleer gedaald schijnt te zijn? De toename van de technische storing die tot buitengebruikstelling leidt, is veel groter dan voorzien, zoals bij de in Nederland geïnstalleerde kernenergiecentrales overduidelijk aan het licht treedt. Maar een belangrijker rol speelt daarbij de permanente leegstand die de omloopsnelheid van het kapitaal belemmert.

2. Conclusies

De kapitaalintensiteit is in de naoorlogse periode sterk groot. Het heeft er alles van dat de opvoering daarvan in de latere jaren zestig te ver is doorgeschooten, mede onder invloed van de internationalisering van de economie. Het marktopeningsvermogen bleek toch te kort te schieten om schaalvergrotingen in de produktie te kunnen absorberen. Voor een aantal bedrijfstakken in de sector der consumptiegoederen speelt ook de afname van de bevolkingsgroei in ons land een niet te verwaarlozen rol. Dit zou dan geleid hebben tot vermindering van de kapitaalproductiviteit en een marktstructuurverslechtering voor de industriële sector ten opzichte van de dienstensector. Indien deze diagnose, die hierboven meer in detail is uiteengezet, geldigheid bezit dan laten zich daaruit enige globale economische desiderata voor de jaren na 1975 afleiden.

Daarin staat m.i. voorop een herstel van de bezetting van het industriële apparaat. Indien er één factor is die kapitaalproductiviteit en daarmee het rendement op vermogen bepaalt, dan is het de bezettingsgraad. Dat komt in deze tijden van laagconjunctuur op sprekende wijze naar voren uit schattingen van de arbeidsinkomensquote die tot in de 90% lopen. Voor een verbetering van de bezettingsgraad is een beheersing van de investeringen nodig, alsook marktordening in die sectoren waarin de overcapaciteit niet door investeringsbeheersing is terug te dringen. Dit zou dan een operationele ingreep zijn die de omloopsnelheid van het kapitaal zal vergroten, om zo de voorwaarde te scheppen voor een vergroting van de kapitaalinkomensquote.

Men kan zich op goede gronden afvragen of deze stijging wel nodig is. Het is zinvol daarbij onderscheid te maken naar het macro-economische- en bedrijfs-economische gezichtspunt. Ook al is het zo dat macro gezien de financieringsmiddelen voorhanden zijn, dan impliceert dit nog niet dat ze ook aan bedrijven ter beschikking komen. Een verliessituatie die recent voor AKZO in de vezelsector gerezen is, kan niet voortduren zonder het bestaan van de gehele onderneming te bedreigen. Een herstel van de kapitaalinkomensquote voor de industrie is voorwaarde voor een verzekering van de financiering. Deze wenselijkheid wordt nog geaccentueerd door het perspectief van een veel gematigder groei, als gevolg waarvan financiers veel minder bereid zullen zijn om voorschotten op de groei te verschaffen en veeleer zullen afgaan op het directe bedrijfsrendement. Het risico zal toenemen en daarmee zal de risico-premie in de kosten van het kapitaal toenemen. Dit alles is ook wenselijk vanuit een oogpunt van een productiever gebruik van kapitaal. Een matiging van de loonkostenstijging zonder meer, zou averechts kunnen uitwerken, omdat via een vermindering van de vraag de bezetting zou kunnen teruglopen.

Alleen al door het beheersen van de investeringen zal de groei van de economie afnemen en daarmee zullen de verzadigingsverschijnselen de dienstensector gaan bereiken, welke sector allengs in de schaarbeweging van kosten en opbrengsten zal geraken. Deze beweging zal worden versneld indien

19) E. A. M. R. Laane, *Developments at the Amsterdam Stockmarket*, Nota NMB, mei 1974, blz. 16-19.

20) *Nationale rekeningen*, tabel 52.

21) Van de Woestijne, o.c., blz. 622.

Enkele aspecten van de integratie in Oost-Europa

W. PEETERS

Uit het jaarverslag van het Monetair Comité van de Europese Gemeenschap blijkt dat er, behoudens het creëren van een tariefunie, niet veel successen zijn geboekt met betrekking tot de realisatie van de Europese integratie, aldus W. Peeters, verbonden aan de Leerstoel voor Financiële Economie aan het Rijksuniversitair Centrum te Antwerpen. De auteur gaat in dit artikel na in hoeverre de integratie in Oost-Europa, met name in de COMECON-landen al een feit is geworden. Hij komt tot de conclusie dat de handelsbetrekkingen met West-Europa, door de inconverteerbaarheid van de Oosteuropese valuta ongunstig worden beïnvloed. De laatste jaren leggen de Oosteuropese landen evenwel meer en meer contacten met West-Europa. Hieruit blijkt o.a. dat de Oosteuropese landen behoefte hebben aan de westerse know-how, het kapitaal en bepaalde technologisch meer verfijnde producten. Men moet echter, aldus de schrijver, zeer sceptisch staan tegenover al te positieve uitlatingen over de Oosteuropese economische integratie omdat de COMECON slechts langzaam vorderingen maakt en nog geen aandacht heeft besteed aan een programma van economische ontwikkelingshulp aan niet-leden, de convertibiliteit van de Oosteuropese munten en een coördinatie bij de vaststelling van de nationale prijzen en salarissen.

Als we de conclusies van het laatste jaarverslag over de economische situatie van de Europese Gemeenschap 1) onder ogen nemen, kunnen we niet erg optimistisch zijn wat de toekomstperspectieven betreft.

„In 1975 zal de Gemeenschap nog steeds worden geconfronteerd met ernstige vraagstukken in verband met economisch evenwicht. De inflatie die in de meeste lid-staten recordtempi heeft bereikt, blijft zorgwekkend De inflatiebestrijding moet dus in de gehele gemeenschap energiek worden voortgezet. Deze bestrijding dient aldus te geschieden, dat de werkloosheid niet onnodig wordt verhoogd; zonder evenwel uit het oog te verliezen dat het voortduren van de huidige inflatoire tendensen het werkgelegenheidspeil en de groei op langere termijn ernstig in gevaar zou brengen. Bijzondere inspanningen gericht op het herstructureren van hun economie zijn volstrekt noodzakelijk in die lid-staten die het meest te kampen hebben met interne en externe evenwichtsverstoringen . . . De te nemen maatregelen moeten op communautair vlak zorgvuldig worden gecoördineerd zodanig dat de ongelijkheden tussen de lid-staten en de onzekerheden die op de economische en sociale ontwikkeling drukken worden verminderd. Zij moeten steunen op een actieve solidariteit”.

Hetzelfde betreft de conclusies van het laatste verslag van het Monetair Comité van de Europese Gemeenschap 2). Men komt tot een gelijkkluidend pijnlijk besluit: ondanks alle plannen en beleidslijnen wordt er weinig of geen resultaat geboekt. M.a.w., de door het Verdrag van Rome geplande Europese integratie heeft buiten het creëren van de tariefunie niet erg veel tot blijvende successen geleid; men is nog ver van de ware gemeenschappelijke landbouwpolitiek,

een verbetering van de marktstructuur voor de industriële sector metterdaad kan worden bewerkstelligd. Maar ook „op eigen kracht” zullen deze effecten kunnen worden gesorteerd. Daarvan geeft de levensmiddelenhandel het voorbeeld. De investeringen zijn daarin zo ver opgevoerd, dat overcapaciteit ook in de handel een levende werkelijkheid geworden is. Dit alles zal een rationalisatie van de dienstensector noodzakelijk maken. Daaruit zal dan ook weer een vermindering van de druk op de arbeidsinkomensquote resulteren.

Kortom, van tal van kanten zijn er krachten werkzaam in de richting van een vermindering van de groei. De omvang

sociale politiek, energiepolitiek en economische politiek. De plannen voor de Europese economische en monetaire unie tegen 1980 blijken al te utopisch, rekening houdend met de huidige stand van zaken; hierbij denke men aan het herhaaldelijk blijf geven van het ontbreken aan de elementaire gemeenschapszin bij het aanvaarden van belangrijke monetaire beleidslijnen, het gebrek aan werkelijke solidariteit om met één stem de EG-standpunten in internationale overlegorganen naar voren te brengen en het langzaam maar zeker, niettegenstaande alle topconferenties, opnieuw opgaan van de weg naar eng nationalistische houdingen bij het oplossen van urgente internationale problemen. Een ernstige ommekeer in het streven naar het eendrachtige samenhangende Europa is dringend noodzakelijk, wil men vermijden dat wij in West-Europa langzaam maar zeker naar de desintegratie evolueren. (Vgl. in dit verband de bedenkingen van de studiegroep o.l.v. de heer Marjolin: *Economische en monetaire unie 1980*, document van de Europese Commissie van 8 maart 1975).

De volgende vraag kan worden gesteld: Hoe verloopt deze integratie in Oost-Europa, met name in de COMECON-landen 3)? We zullen daarom nu trachten enkele belangrijke facetten van het samenwerkingsgebeuren in deze landen te belichten.

1) Document Commissie EG, SEC, (74)3355 def., 18 september 1974.

2) *Publikatieblad EG*, 17e jrg., nr. C 123, 14 oktober 1974.

3) COMECON of „Council for Mutual Economic Assistance”.

van de consumptieve bestedingen speelt derhalve een beslissende rol in het proces van moeizaam economisch manoeuvreren. Indien men eenzijdig en met veronachtzaming van de operationele economische vraagstukken de nadruk legt op loonkostenmatiging, slaat de wijzer van een vermindering van de groei door naar contractie. Het zal een „tour de force” worden voor de nationale regeringen om zich het benodigde beleidsinstrumentarium te verschaffen, en in samenspraak tot internationale regelingen te komen waar deze onontbeerlijk zijn.

A. van der Zwan

COMECON

De COMECON of „Council for Mutual Economic Assistance” werd in 1949 als een antwoord op het Marshall-plan voor West-Europa, opgericht. Het was eveneens een reactie op de creatie in het Westen van de Organisatie van Europese Economische Samenwerking 4). De deelnemende landen van COMECON zijn de Sovjetunie, de DDR, Hongarije, Tsjechoslowakije, Bulgarije, Roemenië, Polen, Buiteng-Mongolië en Cuba. Joegoslavië treedt op als waarnemer. Tot 1961 was ook Albanië lid van de organisatie. In 1949 werden er geen statuten gepubliceerd, enkel een communiqué. Hierin stond dat de COMECON tot taak heeft „bij te dragen tot de samenbundeling en coördinatie van de inspanningen der leden-landen... tot de ontwikkeling van de geplande economie en tot de versnelling van de economische en technische vooruitgang... te helpen bij het opdrijven van het industrialisatieniveau van de minder geïndustrialiseerde gebieden... een bijdrage te leveren tot de verbetering van de arbeidsproductiviteit en de verhoging van het welzijn.

Theoretisch berusten de verhoudingen tussen de lidstaten op de volgende principes (de werkelijkheid geeft soms een ander beeld): het socialistisch internationalisme, eerbied voor de soevereiniteit, de niet-inmenging in de binnenlandse aangelegenheden van andere landen, de gelijkheid van rechten, onderlinge voordelen en de wederzijdse hulp”. Maar pas in 1959 werd een officieel statuut gepubliceerd dat rechtsgeldig werd vanaf 13 april 1960. In 1971 werd het samengestelde programma voorgelegd, met als voornaamste doel, meer samenwerking te verkrijgen bij het opstellen van de vijfjarenplannen (min of meer onder druk van de Sovjetunie).

Het was ook voor het eerst in de geschiedenis van de COMECON dat men praatte over economische integratie 5), daar er tot op dat moment door de leden angstvallig over werd gewaakt om zo weinig mogelijk van de eigen economische zeggingskracht prijs te geven, hoewel zij op het handelspolitieke vlak toch al vaak onder druk stonden van de Sovjetunie. Dit samengesteld integratieproject is des te belangrijker voor de samenwerking binnen de COMECON omdat nu, misschien als gevolg van de voorheen minder goede resultaten, voor het eerst concrete objectieven, methodes en gebieden werden aangegeven. Deze bepalingen laten evenwel nog steeds het recht aan elk lid om vrij zijn eigen monopolie te behouden over de buitenlandse handel, alsook een volledig behoud van de waarborg inzake eerbied voor de eigen planning.

Structuur

De structuur van de COMECON geeft het volgende beeld. De hoogste leiding berust bij de Raad, welke eenmaal per jaar bijeenkomt en de werkzaamheden alsook het beleid van de ganse organisatie bepaald. Het Uitvoerend Comité houdt zich bezig met de uitvoering van alle resoluties en aanbevelingen van de Raad en is verantwoordelijk voor de leiding en het toezicht op de permanente commissies en de beide comités, alsook voor de activiteiten van het secretariaat. Deze beide comités zijn opgericht in 1972: het Comité voor de samenwerking inzake economische planning en het Comité voor de samenwerking op wetenschappelijk en technisch gebied. De permanente commissies houden zich bezig met sectoren (mechanische constructie, elektrische energie enz.) of met functies (buitenlandse handel, transport, financiële problemen en deviezenproblemen). Het secretariaat van de COMECON zorgt voor de voorbereiding van de Raadszitting en de activiteit van het Uitvoerend Comité. Alle tot nu toe genoemde instellingen werken met het unanimitéitsprincipe, wat dus ontegensprekelijk de werking niet erg bevordert. Een andere wetenswaardigheid is, dat het secretariaat zelf geen voorstellen of aanbevelingen kan doen aan de leden, alles

moet eerst langs de andere organen van de COMECON passeren.

Internationale Bank voor Economische Samenwerking

Naast al deze aan de werking van de COMECON-organisatie gebonden instellingen bestaan er ook twee onafhankelijke instituten welke ten dienste staan van de ganse gemeenschap. Het zijn de Internationale Investeringsbank (opgericht in mei 1970) en de Internationale Bank voor Economische Samenwerking. Onze aandacht zal hier vooral gaan naar deze laatste instelling. Zij werd opgericht op 22 oktober 1963 door een gezamenlijke beslissing van alle lidstaten en begon haar werkzaamheden vanaf begin 1964. De taken van de bank zijn:

- in te staan voor multilaterale „clearing” 6) of verrekening tussen de verschillende deelnemers;
- het toestaan van kredieten voor de buitenlandse handel en andere transacties van de leden;
- in deposito ontvangen en daarnaast op andere rekeningen plaatsen van middelen in transferabele roebel 7);
- in deposito ontvangen en daarnaast op andere rekeningen plaatsen van convertibele deviezen, alsook verichtingen doen met deze laatste;
- de andere bankoperaties welke aan de specifieke doelstellingen van de instelling inherent zijn.

Het kapitaal van de bank bedraagt 300 mln. roebel, waarvan 30 mln. in goud en vrij omwisselbare deviezen.

Tabel 1. Deelname in het kapitaal van de bank (in miljoenen transferabele roebel)

	Absolute cijfers	In %
USSR	116	38,7
DDR	55	18,3
Tsjechoslowakije	45	15,0
Polen	27	9,0
Hongarije	21	7,0
Bulgarije	17	6,0
Roemenië	16	5,3
Mongolië	3	1,0
	300	100,0

Bron: Publikatie Internationale Bank voor Economische Coöperatie, 25 februari 1964.

Tabel 2. Operaties in transferabele roebel

Jaar	Bedrag der toegestane kredieten	
	in miljoenen transferabele roebel	in % (1964 = 100)
1964	1.510,8	100
1965	1.806,8	120
1966	1.574,7	104
1967	1.877,9	124
1968	1.990,8	132
1969	1.612,7	107
1970	1.975,2	131
1971	2.806,5	186
1972	3.047,7	202
1973	3.848,3	255
1974	3.200,0	—a)

Bron: IBEC, Moskou, 1973-1974.

a) Moeilijk bepaalbaar gelet op de definitiewijziging

4) Nu de OESO of Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling.

5) Fr. van Bocxlaer, De Marxistisch-Leninistische doctrine en de economische hervormingen sinds 1965 in de Oosteuropese volksdemocratiën, *Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen*, nr. 4, 1973, RUG: „de economische integratie zelf (economische samenwerking) blijft typisch een marxistisch-leninistische visie voorstaan (imperatieve economische planning voor COMECON, collectieve investeringsprojecten).

6) De multilaterale „clearing” was in feite de basisreden voor de oprichting van de bank. Vroeger reeds zijn er pogingen i.v.m. de „clearing” of verrekening gedaan, alle met weinig succes (1957, 1964 en 1971).

7) Zie verder de verklaring voor de transferabele roebel.

De Bank stelt drie soorten van kredieten ter beschikking van de leden (geen investeringskredieten).

- Kaskredieten om tijdelijke tekorten te verhelpen (bij export-importtransacties), duurtijd gemiddeld 25 tot 30 dagen (soms 35); het is de meest verstrekte kredietfaciliteit, interest 2 tot 5%.
- Middellange-termijn- of seizoenkredieten, voornamelijk voor de staten waarvan de export seizoengebonden is, duurtijd 3 jaar maximum; deze kredieten zijn ook verkrijgbaar voor handelsexpansieve doeleinden.
- Kredieten buiten plan, m.a.w. voor die invoerlanden welke behoefte hebben aan bepaalde gecontingeerde goederen, doch zulks niet kunnen compenseren door hun export.

De interest voor deze eerste twee kredietvormen is nul zolang zij de 2,5% van de waarde der ingevoerde goederen niet overschrijden. Voor de seizoenkredieten belooft de interest 0,5 tot 2%. De derde kredietvorm is gekoppeld aan een interest gaande van 1,5 tot 2%.

Tabel 3. Operaties in convertibele munt

Jaar	Totale volume van de operaties	Toename van de operaties (in % van het voorgaande jaar)
1964	0,9	—
1965	2,0	122
1966	3,8	90
1967	9,0	137
1968	11,0	22
1969	13,7	25
1970	21,2	55
1971	23,6	11
1972	27,2	15
1973	35,8	31
1974	58,2	— a)

Bron: IBEC, Moskou, 1973-1974.

a) Moeilijk bepaalbaar gelet op de definitiewijziging

Tabel 4. Volume van de operaties van de bank

Jaar	In miljarden transferabele roebel	In % (1964 = 100)
1964	32,5	100,0
1965	35,9	110,5
1966	36,7	112,9
1967	47,4	145,8
1968	53,1	163,4
1969	57,2	176,0
1970	71,4	219,7
1971	80,0	246,2
1972	88,0	270,8
1973	104,4	321,2
1974	132,2	— a)

Bron: IBEC, Moskou, 1973-1974.

a) Moeilijk bepaalbaar gelet op de definitiewijziging

Inconvertibiliteit van Oosteuropese valuta's

Alle transacties bij de bank (eveneens die van de andere instelling, de Internationale Investeringsbank) geschieden in „transferabele” roebel, waarvan de goudpariteit gelijk is aan deze van de nieuwe goudpariteit van de roebel of 0,987412 gr. fijn goud (voorheen 0,222168 gr.). De reken-eenheid heeft buiten de naam niets anders gemeen met de gewone roebel en is evenmin omwisselbaar in goud of in enige andere Oosteuropese munt. Ter verduidelijking nog dit: de munten van de andere landen van de COMECON zijn niet verbonden aan de Russische roebel. Zulks zou veronderstellen dat de centrale banken van de lidstaten voldoende roebels in reserve zouden hebben om aan het convertibiliteitsprincipe van de eigen munt in roebel te voldoen. Hierbij moet ook rekening worden gehouden met een overeenkomst van de Sovjetunie met de partners aangaande een politiek van bilateraal evenwicht inzake verhandeling, alsook elke weigering van de Sovjetunie om een aanzuivering van eventuele overschotten te aanvaarden. De munten van de leden van de COMECON zijn vrijwel evenmin aan het goud gebonden, ingevolge een gebrek aan vol-

doende goud in hun reserves, de Sovjetunie vormt hierop de uitzondering.

Twee factoren zijn daarnaast verantwoordelijk voor de structurele inconvertibiliteit van Oosteuropese valuta's. In de eerste plaats hebben de Oosteuropese regeringen destijds onrealistisch hoge wisselkoersen vastgesteld, luidend in goud, maar accepteerden niet de verplichting hun geld-eenheden omwisselbaar te maken in goud of convertibele valuta's. In de tweede plaats is het niet-ingezetenen verboden Oosteuropese valuta's aan te houden. Westerse bedrijven hebben hieraan ook geen enkele behoefte, omdat het Oosteuropese geld geen enkele beschikkingsmacht geeft over Oosteuropese goederen 8).

De Bank neemt deposito's in transferabele roebel en omwisselbare munten aan, doch verkoopt geen convertibele munten tegen transferabele roebel. Een transferabele roebel is dus met andere woorden de munteenheid van de COMECON, de koopkrachtpariteit wordt uitgedrukt door de prijzen van buitenlandse handel 9).

Transacties met West-Europa

In aansluiting op het vorige valt er te vermelden dat de Oosteuropese landen meer en meer contacten leggen met West-Europa via de buitenlandse handel, doch zulks vereist dan ook gespecialiseerde financiële procédés om tot een verrekening te komen. Enerzijds gaat het hier om lopende transacties van goederen en diensten en anderzijds operaties die geen gevolg zijn van handelsovereenkomsten, doch louter en alleen het resultaat zijn van een beroep op de Eurodeviezenmarkt om aan reservemiddelen te komen. Voor het merendeel geschieden deze transacties via filialen van Oosteuropese banken in het Westen, met name de Moscow Narodny Bank in Londen, de Banque Commerciale pour l'Europe du Nord (Eurobank) in Parijs en de Wozchod Handelsbank in Zürich. Als illustratie (na Bulgarije, Joegoslavië, Polen, Hongarije) zal nu ook de Sovjetunie 10) een beroep doen op de Eurodeviezenmarkt; het zou gaan om een lening van 100 mln. Euro-dollar met een looptijd van 5 jaar. De internationale Bank voor Economische Samenwerking voert op het huidige moment onderhandelingen met een consortium van Westerse banken dienaangaande. Het is echter de eerste maal dat de Sovjetunie rechtstreeks contact opneemt met de westerse bankwereld en dus geen beroep doet op haar klassieke tussenpersonen (zie hoger). De reden voor deze lening, welke misschien in geval van succes later nog zal worden herhaald, is de behoefte aan kapitaal om te ontginnen van de ontzaglijke natuurlijke rijkdommen te kunnen bespoedigen.

Werking en toekomst van de COMECON

Na misschien wat langer te hebben gepraat over enkele financiële aspecten komen we nu tot enkele conclusies betreffende de werking en de toekomst van de COMECON. Niet-tegenstaande er een min of meer positieve evolutie is waar te nemen bij de verschillende leden (zie tabel 6), mogen de eerste 25 jaar van de COMECON toch niet als een volledig succes worden beschouwd 11). Gevolg hiervan was dat men, zoals reeds eerder gezegd, sedert 1970 meer en meer spreekt van economische integratie, met alle voor- en nadelen van dien. M.a.w., de oorspronkelijke COMECON-gemeenschap was totaal verschillend van de Europese Gemeenschap; in deze laatste organisatie was het van begin af met het Verdrag van Rome de bedoeling om tot een volledige integratie op alle gebieden te komen onder een supra-nationaal gezag met vrij verkeer van goederen, kapitaal en

8) Ir. F. Pindák en Drs. R. Westeyn, Internationale monetaire problemen in Oost-Europa, *ESB*, 13 juni 1973.

9) Bank voor Internationale Betalingen, Persbericht, 14 juni 1974, nr. 113.

10) Persberichten, 8 november 1974.

11) De heer Nikolai Faddejev, secretaris van COMECON, geeft zulks zelf in enigszins bedekte termen toe (zie verder).

Tabel 5. Handel van de landen van de COMECON met Oost-Europa, de ontwikkelde landen met markteconomie en de ontwikkelingslanden, van 1971 tot 1973.

		in miljoenen dollars						
		USSR	Bulgarije	Tsjechoslowakije	DDR a)	Hongarije b)	Polen	Roemenië
Totaal c)	1971	1.325	62	170	95	- 490	- 166	- 2
	1972	- 694	55	260	280	138	- 402	- 17
	1973	344	40	63	- 327	478	- 1.405	229
Oost-Europa en USSR	1971	- 19	77	120	272	- 269	- 293	34
	1972	- 1.159	53	226	681	179	- 113	63
	1973	- 937	13	91	388	456	- 143	281
Ontwikkelde landen met markteconomie	1971	- 53	- 46	- 127	- 251	- 221	27	- 100
	1972	- 1.120	- 33	- 108	- 501	- 45	- 352	- 189
	1973	- 1.028	- 69	- 79	- 780	- 51	- 1.320	- 177
Ontwikkelingslanden	1971	932	19	161	36	- 26	73	51
	1972	1.201	20	131	67	- 22	65	76
	1973	1.836	76	134	44	38	50	123

a) Inbegrepen de handel met de Duitse Bondsrepubliek.

b) Saldo fob-cif (fob = free on board; cif = cost insurance and freight).

c) Inbegrepen de handel met communistisch China, Noord-Korea, Noord-Vietnam en Mongolië.

Bron: *Le Commerce International*, 1973/1974, GATT, Genève (GATT = General Agreement on Tariffs and Trade. Het akkoord over de internationale handel werkt sedert januari 1948. Op het ogenblik zijn er 83 leden, 16 andere landen passen eveneens de bepalingen toe zonder evenwel vast lid te zijn).

personen, wat dus in tegenstelling staat tot het soevereiniteitsprincipe bij de COMECON.

De laatste jaren was er dus meer toenadering tot het Westen: men denke aan de voorstellen van de Sovjetunie om in COMECON-verband contacten op te bouwen en gesprekken te laten plaatsvinden met de EG-instanties, buiten de reeds bestaande bilaterale akkoorden om, om aldus tot een grotere overeenstemming te komen inzake economische en handelsrelaties. M.a.w., zulks houdt in de erkenning door de Sovjetunie van de economische en politieke realiteit, welke de EG vormt.

Tabel 6. Groei in procent van het nationale inkomen, de industriële productie en de buitenlandse handel gedurende 1972 en 1973, in de COMECON-landen

	Nationaal inkomen			Industriële productie			Buitenlandse handel		
	1972	1973	1974	1972	1973	1974	1972	1973	1974
Bulgarije	7,0	8,7	7,5	18,3	10,6	8,5	10,5	13,3	23,6
Hongarije	5,0	6,5-7,0	7,0	5,6	7,2	8,2	8,2	10,0	23,3
DDR	5,4	5,5	6,3	6,3	6,8	7,4	—	14,4	19,6
Cuba	—	—	8 a)	—	11,2	8,0	10,8	26,5	74,4
Buiten-Mongolië	3,5	7,7	5,6	11,4	8,3	8,3	12,8	20,0	11,2
Polen	9,0	11,0	10,0	10,8	11,3	12,2	19,4	25,7	31,5
Roemenië	10,0	10,8	12,5	11,7	14,7	15,0	14,0	24,8	38,3
USSR	4,0	8,0	5,5	6,5	7,4	8,0	10,0	24,8	26,2
Tsjechoslowakije	5,9	5,2	5,5	6,4	6,3	6,2	7,7	12,0	19,8

Bron: IBEC, Moskou. Jaarverslag 1973-1974.

Anderzijds moet men het zien als de bevestiging van het feit dat de Oosteuropese landen behoefte hebben aan de Westerse know-how, het kapitaal en bepaalde technologisch meer verfijnde produkten. Niettegenstaande bepaalde positieve uitlatingen op de COMECON-vergadering te Sofia van 18 tot 21 juni 1974 naar aanleiding van de 28e zitting van de Raad van de organisatie, dient men toch enigszins sceptisch te staan tegenover al te positieve uitlatingen: dat de COMECON vorderingen maakt, al is het dan zeer langzaam (volgens A. Kossygin, de meest dynamische gemeenschap van de wereld en volgens N. Faddejew zijn er toch moeilijkheden in de organisatie en in de groei van de samenwerking), zonder een al te grote inflatie te kennen, met een stevig beleid en een voldoende energievoorraad. Hiertegenover kan men de volgende beslissingen van de vergadering stellen.

a. Er is overeengekomen een grotere coördinatie te betrachten in verband met het economisch plan 1976-1980.

- b. Er is bepaald een gemeenschappelijk energieproject te verwezenlijken (Roemenië neemt niet volledig aan dit laatste project deel, daar het niet zoals de andere leden een nijpend tekort heeft aan energieprodukten en dus niet aangewezen is op de steun van de Sovjetunie, wat wel voor de andere lidstaten het geval is).
- c. Er zullen bepaalde wijzigingen aan de COMECON-organisatie worden aangebracht (meer klaarheid wordt gebracht in bepaalde functies en het gezag van bepaalde elementen in de organieke structuur van de COMECON, met andere woorden zulks zou kunnen worden uitgelegd als een voorbereidende etappe in de officiële contacten van de organisatie met de EG 12).
- d. Bepaalde standaardisatieprincipes voor een reeks produkten werden algemeen aanvaard (uitzondering hierop is Roemenië).

Er werd echter niet gesproken over 13):

- een programma van economische ontwikkelingshulp aan niet-leden;
- de bijdrage van de leden in de investeringen welke nodig zijn om de ontwikkeling van de ontginning van grondstoffen in de Sovjetunie te bespoedigen;
- een gecoördineerde vaststelling van de nationale prijzen en salarissen;
- de convertibiliteit van de Oosteuropese munten;
- het probleem van de prijzen der grondstoffen afkomstig van de USSR;
- de relatie tussen integratie en algehele economische samenwerking en het principe van nationale controle.

Tot slot nog enkele vragen waarop het antwoord bepaald kan zijn voor een verdere gunstige evolutie van de COMECON.

1. Zal men erin slagen om tegen 1980, door gecoördineerde maatregelen, te komen tot de convertibele transferabele roebel en tot de onderlinge omwisselbaarheid van de verschillende nationale valuta's van de leden om op die manier de handelsrelaties tussen Oost en West te vereenvoudigen 14)?
2. Zal de COMECON besluiten, gelet op de toenemende monetaire en financiële behoeften van de leden, deel te

12) Gelet op de EG-voorwaarden dat de COMECON als een volwaardige gesprekspartner, met alle daaraan vasthangende aspecten, kan worden beschouwd.

13) *Le courrier des pays de l'Est*, juli-augustus 1974, nr. 176, blz. XXVIII-XXIX.

Een trendmatig begrotingsbeleid ?

DRS. A. H. A. VAN DER MEER

Uit de Voorjaarsnota blijkt dat de financiële situatie in 1975 danig met de structurele begrotingsnorm in de knoop komt; in 1975 is er duidelijk geen sprake van een stringent begrotingsbeleid. Tot deze conclusie komt Drs. A. H. A. van der Meer, stafmedewerker bij de afdeling economisch onderzoek van de Centrale Rabobank te Utrecht. De auteur schenkt aandacht aan: de vermoedelijke structurele begrotingsruimte 1975, het structureel aanvaardbare begrotingstekort en de ruimte-overschrijding in de loop der jaren. Een oplossing voor de problemen op dit gebied zal z.i. moeten worden gezocht in de richting van een structurele aanpassing van het begrotingstekort.

nister van Financiën 2) valt echter af te leiden dat de financiële situatie in 1975 danig met de structurele begrotingsnorm in de knoop komt, ondanks de reeds toegepaste verhoging.

Hieronder zal blijken dat er in 1975 duidelijk geen sprake is van een stringent begrotingsbeleid. Wij zullen dit aantonen via een bespreking van:

1. de vermoedelijke structurele begrotingsruimte 1975;
2. het structureel aanvaardbare begrotingstekort;
3. de ruimte-overschrijding in de loop der jaren.

Alhoewel de verschillende tekorten financieel dit jaar wellicht te overbruggen zijn, loopt het structureel gezien mis, hetgeen de komende jaren steeds duidelijker zal worden.

Begrotingsruimte 1975

Was volgens de ontwerp-begroting 1975 het beslag op de begrotingsruimte nog gelijk aan de berekende ruimte — waarbij evenwel werd afgezien van de inhaal van het tekort over 1974 van f. 219 mln. — thans komt het volgende beeld naar voren. De voor de toetsing relevante uitgaven stijgen met f. 568 mln. en de belasting- en niet-belastingontvangsten samen vallen f. 282 mln. tegen. Per saldo ontstaat er zodoende een ruimte-overschrijding van f. 850 mln. In de *Voorjaarsnota* wordt tevens opgemerkt dat het tekort van het gemeentefonds met f. 550 mln. zal stijgen. Aangezien het een goede gewoonte is, dat dit tekort ten laste van de ruimte komt 3), is er in 1975 in totaliteit een overschrijding van f. 1.400 mln. van de structurele begrotingsruimte.

Hier komt nog bij dat het gekozen trendmatige groeipercentage van 4,3 van het nationaal inkomen voor 1975 te hoog is. Gaan wij uit van een groei van 3,8%, wat zeker niet te laag

1) Met begroting wordt steeds bedoeld de begroting van de Rijksoverheid.

2) *De Nederlandsche Staatscourant*, 18 juni 1975, nr. 114.

3) Th. A. Stevers, *Openbare financiën en economie*, Leiden, 1971, blz. 293.

Een trendmatig begrotingsbeleid?

Zoals bekend, wordt in Nederland onder een trendmatig begrotingsbeleid 1) verstaan dat, uitgaande van een evenwichtig basisjaar, de algebraïsche som van de mogelijke groei van de overheidsuitgaven en de autonome belastingverlaging gelijk is aan het bedrag dat bepaald wordt door de toename van de belastingontvangsten en de niet-belastingontvangsten. De mate waarin de belastingontvangsten toenemen, hangt af van de trendmatige groei van het reële nationale inkomen en de waarde van de progressiefactor. De mate waarin de overheidsuitgaven toenemen, heeft de regering vooral zelf in de hand, al spelen de conjuncturele omstandigheden uiteraard een belangrijke rol.

Sedert de indiening van de Rijksbegroting voor het dienstjaar 1974 wordt — op advies van de Studiegroep Begrotingsruimte — de op deze wijze berekende ruimte nog verhoogd met de zogenaamde vergroting van het structurele begrotingstekort. Uit de onlangs verschenen *Voorjaarsnota* van de mi-

nemen aan de bespreking van het nieuw te creëren internationale monetaire systeem?

3. Zullen de besprekingen met de EG tot enig resultaat leiden?
- den?
4. Zal men erin slagen om het soevereiniteitsprincipe, onder druk van de huidige internationale economische situatie, om te buigen zodanig dat men tot een soepele economische integratie kan komen tussen de leden, zulks doet dan eveneens veronderstellen dat alle leden in de toekomst evenwaardig zouden zijn qua rechten en plichten?

Onze conclusie luidt als volgt:

beide gemeenschappen, zowel de EG als COMECON, moeten bepaalde moeilijke problemen oplossen willen zij de toekomst van de beide organisaties veiligstellen, gelet enerzijds op de noodzaak de integratie in de huidige economische wereldstructuur te bestendigen en anderzijds de noodzaak de bestaanszekerheid, de welvaart en het welzijn van hun inwoners op sociaal en economisch vlak te verhogen.

W. Peeters

is en bovendien al eerder door de Studiegroep Begrotingsruimte is genoemd, dan ontstaat het volgende beeld:

a. trendmatige reële groei nationale inkomen	3,8%
b. prijsstijging nationale inkomen (gecorrigeerd voor de gevolgen van de binnenlandse prijsverhoging van het aardgas)	8,5%
c. cumulatieve groei a + b	12,6%
d. gemiddelde progressiefactor	1,16
e. totale groeivoet (1,16 x 12,6%)	14,6%

Het basisbedrag van de belastingopbrengsten 1974 bedroeg f. 44,8 mrd. 4), zodat de trendmatige groei uitkomt op 14,6% van f. 44,8 mrd. is f. 6,5 mrd. Dit is f. 0,4 mrd. lager dan het in de ontwerp-begroting 1975 genoemde bedrag. Dit zou betekenen dat de beschikbare begrotingsruimte ongeveer f. 400 mln. kleiner is en de totale overschrijding zelfs op f. 1,8 mrd. uitkomt.

Het aanvaardbare begrotingstekort

Analoog aan de opstelling in de *Miljoenennota 1975* 5) is het volgende aanvaardbare structurele begrotingstekort te berekenen (excl. aflossingen nationale schuld):

feitelijk voor niet-structurele factoren gecorrigeerd tekort 1974	f. 1,25 à 1,5 mrd.
groei conform de groei van het nationale inkomen in 1975 (12%)	f. 0,165 mrd.
opwaartse bijstelling	f. 1,5 mrd.
	<hr/>
	f. 3 mrd.

Blijkens de *Voorjaarsnota* is de stand van zaken voorlopig als volgt:

begroting 1975, exclusief conjuncturele posten:	
uitgaven	f. 63,1 mrd.
ontvangsten	f. 56,6 mrd.
saldo	f. -6,5 mrd.

Exclusief aflossing nationale schuld, bedraagt het saldo - f. 5,5 mrd., hetgeen f. 2,5 mrd. meer is dan structureel aanvaardbaar wordt geacht.

De ruimte-overschrijding in de loop der jaren

Alhoewel ieder kabinet een stringent begrotingsbeleid nastreeft, is het opvallend dat ex post de overschrijdingen nooit worden ingehaald 6). Indien wij ervan zouden uitgaan dat overschrijdingen in de volgende — in dit kader gangbare periode — vier jaar moeten worden gecompenseerd, dan ontstaat het overzicht, zoals weergegeven in de tabel.

Uit deze tabel blijkt dat, zelfs indien er in de komende drie jaren geen overschrijding van de ruimte zou zijn, in theorie deze begrotingsruimte al voor respectievelijk f. 660 mln., f. 564 mln. en f. 405 mln. zou zijn opgesoupeerd.

Tabel. Overzicht van de ex post overschrijdingen en de gevolgen hiervan voor het beslag op de begrotingsruimte van volgende jaren

Jaar	Ex post overschrijding a)	Gevolgen van de ex post overschrijding voor het beslag op de ruimte van volgende jaren						
1968	- 126							
1969	- 484	-32						= - 32
1970	- 22	-32	-121					= - 153
1971	717	-32	-121	-6				= - 159
1072	382	-32	-121	-6	+179			= + 20
1973	635		-121	-6	+179	+96		= + 148
1974	219			-6	+179	+96	+159	= + 428
1975	1.400				+179	+96	+159	+55 = + 489
1976						+96	+159	+55 +350 = + 660
1977							+159	+55 +350 = + 564
1978								+55 +350 = + 405
1979								+350 = + 350

a) Bronnen: De miljoenennota's 1971, 1972, 1973, 1974 en 1975.

Conclusie

Het herziene beeld van de begroting 1975 resulteert in een financieringstekort van f. 9,3 mrd. Via een beroep op de voorinschrijfrekening, het financieringsoverschot 1974 en de twee geplaatste staatsleningen is al f. 5,5 mrd. gedekt. Het restant kan worden gefinancierd uit een of meer staatsleningen en inflatoire financiering (intering tegoeed bij De Nederlandsche Bank, uitgifte schatkistpapier en een beroep op de bijzondere rekening bij de De Nederlandsche Bank ad f. 1,4 mrd. 7)).

Gezien de bijzondere conjuncturele situatie van het ogenblik is dit wel mogelijk. Dit neemt echter niet weg, dat structureel gezien de overheidsfinanciën scheef zitten en dit zal zich de komende jaren steeds duidelijker uiten. Zeker geldt dit wanneer het financieringstekort van de lagere overheid — dat enkele miljarden gulden bedraagt — in de beschouwing wordt opgenomen. De oplossing van de problemen zal dan moeten worden gezocht in de richting van een structurele aanpassing van het tekort, maar daarmee boet het structurele begrotingsbeleid evenveel aan betekenis in.

A. H. A. van der Meer

4) *Miljoenennota 1975*, blz. 78.

5) *Miljoenennota 1975*, blz. 81.

6) A. H. A. van der Meer, De afnemende betekenis van het trendmatige begrotingsbeleid, *ESB*, 2 mei 1973.

7) Blijkens een officiële mededeling in het *kwartaalbericht* van De Nederlandsche Bank van juni 1973, blz. 43, mag over het tegoeed op deze bijzondere rekening alleen worden beschikt voor monetair neutrale doeleinden, met name ter voorziening in seizoenmatige korte financieringsbehoeften van de schatkist. Wordt dit tegoeed nu permanent aangewend om het financieringstekort van de overheid te dekken dan is dit m.i. geen monetair-neutrale, maar inflatoire financiering.

Mededelingen

Winst en vermogen

In november 1975 organiseert het Limperg Instituut (interuniversitair instituut voor onderzoek op het gebied van accountancy) enkele studiedagen

over: „Winst en vermogen”. De uitkomsten van een onlangs door het Instituut gehouden enquête m.b.t. de grondslagen voor de bepaling van resultaat en vermogen in de gepubliceerde jaarrekeningen van ondernemingen vormt onder meer de basis voor de discussies.

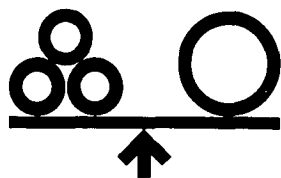
Plaats: op 10 en 11 november 1975, Okura, Amsterdam en op 21 en 22 november 1975, Cocagne, Eindhoven. Kosten: f. 350, excl. maaltijden en logies.

Inlichtingen en aanmelding: Limperg Instituut, Mensinge 2, Amsterdam, tel.: (020) 44 02 22, tst. 151 of 121.

Stichting Opleidingen Statistiek

De Stichting Opleidingen Statistiek en het Economisch Instituut te Tilburg gaan medio september 1975 van start met de mondelinge cursussen voor de in 1976 te houden examens in: Algemene Statistiek, Statistisch Assistent-VVS, Statistisch Analist-VVS, Statisticus-VVS, tentamen wiskunde en tentamen verplichte capita.

Inlichtingen: Stichting Opleidingen Statistiek, Weena 700 te Rotterdam, tel.: (010) 11 61 81, tst. 2126.

Ontwikkelingen op de kapitaalmarkt

DRS. E. G. SCHOLTEN*

De kapitaalmarktrente heeft zich in 1974 op een — voor Nederland ongekend — hoog niveau bewogen. Het rendement op langlopende staatsobligaties bedroeg gemiddeld 9,6%. Steeg de rente in de eerste helft van het vorig jaar tot boven de 10%, begin oktober zette een scherpe daling in, die duurde tot eind januari 1975. Tot medio april stabiliseerde de rente zich rond de 8,5%. Daarna volgde een verdere daling tot de huidige hoogte van 8% (zie tabel 1). In het onderstaande zal nader worden ingegaan op het gedrag van de marktpartijen op de kapitaalmarkt. Verder zal ook aandacht worden besteed aan een aantal institutionele veranderingen, zoals de afschaffing van de centrale financiering. Tenslotte worden enkele opmerkingen gemaakt over het verwachte renteverloop.

Tabel 1. Rendement langlopende staatsobligaties

	jan.	febr.	mrt.	april	mei	juni	juli	aug.	sept.	okt.	nov.	dec.
1974	9,1	9,2	9,2	9,5	10,0	9,9	10,2	10,2	10,2	9,9	8,9	8,9
1975	8,6	8,5	8,5	8,6	8,3	7,8						

Bron: AMRO-Economisch Kwartaaloverzicht, statistische bijlage.

Vraag en aanbod

De vraag naar kapitaalmarkt middelen door binnenlandse sectoren was in 1974 aanzienlijk. Bedroeg in 1973 het netto beroep van de overheid, private sector en de geldscheppende instellingen f. 18,2 mrd., in 1974 was dit opgelopen tot f. 21,0 mrd., een accres van 15,4%. Van deze stijging is 89% toe te rekenen aan de overheid. Ook in het eerste kwartaal van dit jaar was de binnenlandse vraag op de kapitaalmarkt groot (f. 5,5 mrd.). De gemiddelde vraag per kwartaal in 1974 (f. 5,1 mrd.) werd hiermee ruimschoots overtroffen.

Het toegenomen overheidsberoep blijkt ook uit tabel 2, waarin het netto

Tabel 2. Procentuele verdeling van het netto binnenlands beroep op de kapitaalmarkt naar verschillende sectoren

	1973	1974	1975-1
Rijk	9,9	11,6	22,9
Lagere overheid	11,0	18,4	13,6
Private sector	74,4	67,5	57,3
Geldscheppende instellingen	4,7	2,5	6,2
	100,0	100,0	100,0

Bron: De gegevens zijn ontleend aan tabel 7.1 van het Kwartaalbericht DNB, 1975, 1e kwartaal.

beroep op de kapitaalmarkt procentueel verdeeld is naar categorieën vragers. In 1974 was het met name de lagere overheid die haar leningactiviteit sterk heeft uitgebreid. T.o.v. 1973 nam deze 92,7% (!) meer aan langlopende leningen op. Behalve voor nieuwe kapitaaluitgaven waren de middelen bestemd voor consolidatie van vlottende schuld en financiering van onder handen werken. De financieringspositie van de gemeenten — binnen de lagere overheid de belangrijkste categorie — verbeterde dan ook aanzienlijk.

Het blijkt ook dat de dalende tendens m.b.t. de private sector zich in het eerste kwartaal van 1975 heeft voortgezet. Voor laatstgenoemde ontwikkeling zijn een aantal factoren aan te geven. De investeringsgeneigdheid van het bedrijfsleven nam in 1974 qua volume belangrijk af, waardoor de kapitaalvraag uit dien hoofde verminderde. Bovendien zal de hoge kapitaalmarktrente in de eerste negen maanden van 1974 er vermoedelijk toe hebben geleid dat ondernemingen een groot gedeelte van hun investeringsuitgaven kort financierden. De hoge rentestand in deze periode zal ook de consolidatievraag van bedrijven hebben beperkt tot het hoogst noodzakelijke. Overigens vertoonde de vraag naar kapitaalmarktmid-

delen door de private sector in het vierde kwartaal van 1974 een krachtig herstel. De verwachting dat de rente — die in een maand tijd met ruim een procent daalde — niet verder zou zakken, zal hieraan niet vreemd zijn geweest. Het feit dat de rente in het eerste kwartaal van 1975 toch nog wat verder daalde, zal de consolidatievraag weer hebben afgeremd.

Tabel 3 (zie blz. 692) geeft een beeld van de netto afvloeiing van kapitaalmarkt middelen naar het buitenland. Deze geschiedt voornamelijk via het beursverkeer door middel van aan- en verkoop van buitenlandse effecten door ingezetenen en van Nederlandse effecten door niet-ingezetenen. Zoals tabel 3 laat zien, vond er in 1974 afvloeiing van kapitaal plaats. Dit gebeurde met name in het eerste en tweede kwartaal. De zwakke positie van de gulden in deze periode was hier ongetwijfeld voor een groot deel debet aan. In het tweede halfjaar van 1974 werd de gulden geleidelijk sterker beoordeeld. Mede hierdoor vond er in het vierde kwartaal toestroming van middelen vanuit het buitenland plaats. Deze ontwikkeling heeft zich in de eerste drie maanden van 1975 echter niet voortgezet. Belangstelling voor buitenlandse aandelen door ingezetenen en verminderde vraag naar Nederlandse obligaties door het buitenland bewerkstelligden wederom een netto afvloeiing van kapitaalmarkt gelden. Bij de verminderde belangstelling van het buitenland voor Nederlandse obligaties speelt de verlenging van de looptijd van de uitgegeven leningen een rol, alsmede de relatief geringe omvang — internationaal gezien — van de Nederlandse kapitaalmarkt. Deze stelt namelijk grenzen aan het bedrag dat buitenlandse beleggers uit het oogpunt van risicospreiding in gulden willen aanhouden. Daarentegen bestond juist voor de guldennoten, die eigenlijk niet tot de binnenlandse kapitaalmarkt behoren en kortere looptijden hebben, in het eerste kwartaal

* De auteur is medewerker bij het Economisch Bureau van de AMRO-bank te Amsterdam.

Tabel 3. Kapitaalmarktverkeer met het buitenland door middel van beroep en aanbod op de Nederlandse kapitaalmarkt

	1974	1 9 7 4				1975
		I	II	III	IV	I
Netto afvloeiing (-) naar het buitenland	-1330	-660	-590	-150	+70	-110

Bron: De gegevens zijn ontleend aan tabel 7.1 van het *Kwartaalbericht DNB*, 1975, 1e kwartaal.

van 1975 bijzonder grote belangstelling.

Bij het binnenlandse aanbod op de kapitaalmarkt kan worden gewezen op het teruggelopen aanbod van gezinnen, bedrijven en geldscheppende instellingen in 1974 als gevolg van de verminderde besparingen in dat jaar. Het eerste kwartaal van 1975 gaf een herstel te zien bij gezinnen en bedrijven. De sterke toename van de spaargelden bij geldscheppende instellingen heeft zich pas in het tweede kwartaal voorgedaan. De fondsen lieten zowel in 1974 als in het eerste kwartaal van 1975 een belangrijk groter aanbod zien.

Opheffing centrale financiering

De terughoudendheid van de private sector, alsmede de verhoogde toeneming van het binnenlands aanbod van kapitaalmarkt middelen leidde ertoe dat zich in 1975 een opvallende gebeurtenis voordeed, namelijk de opheffing van de centrale financiering. Sedert eind 1965 is het de lagere publiekrechtelijke lichamen (provincies, gemeenten, gemeenschappelijke regelingen, waterschappen, veenschappen en veenpolders) niet toegestaan zelfstandig op de kapitaalmarkt op te treden. Deze kunnen uitsluitend centraal, d.w.z. bij de Bank voor Nederlandsche Gemeenten en de Nederlandse Waterschapsbank, langlopende leningen afsluiten. Dit heet „centrale financiering”.

De toepassing van dit stelsel van centrale financiering voor de lagere overheid geschiedt op grond van het in artikel 5 van de Wet Kapitaaluitgaven Publiekrechtelijke Lichamen (WKPL) genoemde criterium van een overspannen kapitaalmarkt. Is er namelijk naar het oordeel van de minister van Financiën sprake van een zodanige overspannen situatie op de kapitaalmarkt dat de voorziening van de publiekrechtelijke lichamen met vaste financieringsmiddelen in gevaar dreigt te komen, dan kan het systeem van centrale financiering worden ingesteld. Een dergelijk besluit geldt voor de periode van één jaar en behoeft goedkeuring achteraf door het parlement.

De verlenging van de centrale financiering in de afgelopen jaren op grond van het hierboven vermelde criterium werd in toenemende mate als onbevredigend ervaren, omdat soms van een overspannen kapitaalmarkt nauwelijks sprake

was. De betrokken bewindslieden spraken zich eind 1974 eigenlijk uit voor opheffing, maar besloten toch over te gaan tot verlenging van het systeem voor één jaar. De overwegingen hierbij waren dat er grote onzekerheid bestond over de ontwikkeling van de kapitaalmarkt in 1975 en dat de wijziging van artikel 2 van de WKPL nog bij de Tweede Kamer aanhangig was. Handhaving van de centrale financiering zou in ieder geval de continue kapitaalvoorziening van de lagere overheid zo goed mogelijk waarborgen. Artikel 2 van de WKPL geeft regels voor de financiering van kapitaaluitgaven van de publiekrechtelijke lichamen, alsmede voor de omvang van de vlottende financiering van deze instellingen. Deze laatste regel staat bekend als de z.g. kasgeldnorm.

De door de bewindslieden voorgestelde wijzigingen van artikel 2 houden in dat de aanvangsfinanciering voor kapitaaluitgaven wordt verhoogd en de mogelijkheid van vlottende financiering wordt beperkt. Bovendien wordt de sanctie op overschrijding van de toelaatbare vlottende financiering verscherpt. Het loslaten van de centrale financiering, zonder wijziging van artikel 2, zou het gevaar met zich meebrengen dat in geval van onvoldoende opname van langlopende leningen door de lagere overheid de vlottende schuld van deze categorie te sterk zou oplopen.

Vanuit de Tweede Kamer waren stemmen opgegaan om de voorgestelde wijziging van artikel 2 eerst te behandelen wanneer bekend is wat de aangekondigde plannen voor wijziging van de artikelen 4 en 5 WKPL zullen inhouden; deze zouden dan gelijktijdig met artikel 2 moeten worden behandeld. De bewindslieden hebben inmiddels een voorontwerp van wet tot wijziging van de artikelen 4 en 5 WKPL gepubliceerd. Het toepassingscriterium van de centrale financiering dient te worden verruimd, zodat ook andere overwegingen van financieel-economisch beleid kunnen leiden tot instelling van een dergelijke regime.

Het garanderen door de staat van een minimumleningbedrag t.b.v. nieuwe investeringen van de lagere overheid wordt ten tijde van een centrale financiering een wettelijke verplichting. Artikel 4 WKPL, dat een leningplafond voor de lagere overheid kan regelen bij een overspannen conjunctuur, kan dan komen te vervallen. De doeleinden van een dergelijke beperking kunnen

naar het oordeel van de bewindslieden ook worden bereikt met het instrument van de centrale financiering.

Op 3 juni jl. kondigde de minister in de Eerste Kamer onverwacht aan dat de centrale financiering een dag later zou worden opgeheven. Dit in verband met een niet meer aanwezig zijn van een overspanning op de kapitaalmarkt. Hij voegde eraan toe dat hij dit besluit genomen had in de hoop en het vertrouwen dat de bij de Tweede Kamer aanhangige wijziging van artikel 2 WKPL thans spoedig tot afhandeling zou kunnen komen. Een directe toename van kapitaalvraag door de lagere overheid behoeft niet te worden verwacht. Recentelijk maakte de Bank voor Nederlandsche Gemeenten bekend dat de gemeenten in het eerste halfjaar f. 340 mln. minder aan leningen van nieuwe werken hadden opgenomen dan het door het rijk gegarandeerde bedrag voor deze periode. Dit is een merkwaaardige ontwikkeling, die wellicht is toe te schrijven aan het feit dat de exploitatiekosten en rentelasten een toenemende belasting vormen voor het lopende budget van de gemeenten.

Buitenlandse emissies

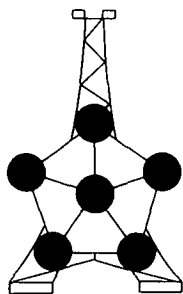
Voor de ledenvergadering van het Verbond van Nederlandse Groothandel heeft de thesaurier-generaal, Dr. C. J. Oort op 6 mei jl. een rede gehouden over problemen rond zwevende wisselkoersen. Hierin wees hij op de problemen die een aantal exportsectoren ondervinden als gevolg van de door het aardgas sterker geworden gulden. Een verdere appreciatie van de gulden zal door de overheid zoveel mogelijk worden beperkt. Dit zou o.a. kunnen geschieden via bewuste kapitaaluitvoer door de overheid. Ook wordt overwogen buitenlandse debiteuren toe te staan te emitteren op de Nederlandse kapitaalmarkt. De achterliggende gedachte bij de twee laatstgenoemde maatregelen is, dat de opgenomen guldens worden ingewisseld tegen andere valuta's, hetgeen dan een koersdrukkend effect op de gulden zal hebben.

Rente-ontwikkeling

Met betrekking tot de rente-ontwikkeling in het tweede halfjaar van 1975 kan gewezen worden op de volgende factoren. In de *Voorjaarsnota* geeft de minister van Financiën een raming van de nog resterende financieringsbehoefte van het rijk. Deze is volgens verwachting omvangrijk en bedraagt f. 4,9 mrd. Aangekondigd wordt dat deze slechts ten dele op de open kapitaalmarkt wordt gedekt. Voor het overige zal het rijk monetair financieren, gedeeltelijk door de uitgifte van schatkistpapier, gedeeltelijk door het interen op het saldo van het rijk bij De Nederlandsche Bank.

Kernenergie en sociale kosten

S. H. ELLENS *

Tot voor kort werden nieuwe technieken en technologieën vrijwel steeds met enthousiasme geaccepteerd en in de samenleving geïntroduceerd. Dat is veranderd: in toenemende mate wordt de vraag gesteld of een nieuwe technische verworvenheid inderdaad uitsluitend voordeel brengt en of de nadelen ervan niet zwaarder dan de voordelen kunnen gaan wegen. Vooral in de VS, maar ook in bijv. West-Duitsland is men zich deze problematiek bewust geworden. Er zijn al begrippen en namen voor gevonden ook: men spreekt van social costs, van technology assessment. Deze Energiekroniek wil een indruk van de hierboven weergegeven ontwikkeling geven, afgestemd op de problematiek van de energievoorziening: moeten we terug naar de steenkool?, moeten we naar de kernenergie?, moeten we naar een combinatie van beide?, zijn er nog andere mogelijkheden? De auteur komt tot de conclusie dat de nadelen van de kernenergie in vergelijking met andere systemen door „tegenstanders” worden overdreven en dat de maatschappij – zowel de westelijke als de Derde Wereld – een zo grote energiebehoefte zal blijven demonstreren, dat gebruik moet worden gemaakt van de bijdrage, die de kernenergie kan leveren.

Het tot stand komen van grote staatkundige eenheden zoals de EG maakt ook de integratie van systemen voor energieproductie in de betrokken landen steeds meer gewenst en noodzakelijk. Een algemene toepassing van een technische vernieuwing, zoals bijv. de kernenergie in West-Duitsland, Frankrijk en België kan op zuiver economisch-technische gronden moeilijk aan Nederland voorbijgaan: accepteren deze landen de kernenergie, dan zal Nederland zeer zwaarwegende argumenten moeten hebben om tegen zo'n ontwikkeling in te gaan. De kwestie van de opvolging van de Starfighter vormde een soortgelijk probleem. Zijn er grote verschillen in de wijze van

energieproductie dan zou dat doorwerken in de prijs van produkten en onze economische positie verder verslechteren.

Wat zouden derhalve de alternatieven zijn? Wat zijn daarvan de praktische mogelijkheden, wat is er bekend van hun uitwerking op de bevolking? Wat zijn met andere woorden de sociale kosten van deze systemen als ze al technisch en commercieel toepasbaar zijn?

Energieproductie en sociale kosten

Alvorens daarop in te gaan, eerst iets over het begrip sociale kosten als zo-

den met enige consolidatievraag. De vraag uit hoofde van investeringen zal niet groot zijn, aangezien deze in 1975 fors in volume zullen dalen. Daarentegen kan wel worden gewezen op de toenemende besparingen van de particuliere sector, hetgeen samenhangt met de afgenomen consumptiestijging. Per saldo kan men verwachten dat de rente tegen het vierde kwartaal van 1975 weer zal aantrekken.

danig in verband met energieproductie. Bij het produceren van elektriciteit zal — onafhankelijk van het gekozen systeem of combinatie van systemen — rekening moeten worden gehouden met milieu-effecten, met het rendement van de productie en met de mate van beschikbaarheid van de primaire energiedragers. In principe kan men verschillend denken (en doet dat meestal ook) over de juiste benadering van een probleem en ook over de ernst ervan. Het is natuurlijk een taak van de politici hier prioriteiten vast te stellen. Bovendien is bij tot dusver verricht onderzoek en ontwikkelingswerk in het algemeen slechts met één van de doeleinden, die men tot oplossing wil brengen, rekening gehouden en niet met andere, omdat die op dat moment van ondergeschikt belang werden geacht of geen realistische perspectieven boden. Worden thans bij het nemen van beslissingen betreffende toekomstige energieproductie methoden en technieken gebruikt, die wél met andere overwegingen dan met die ene rekening houden?

De laatste jaren zijn cost-benefit-studies een steeds belangrijker hulpmiddel geworden. Als het gaat om het opwekken, transporteren en distribueren van elektriciteit richten deze studies zich in het algemeen op een drietal aspecten:

1. de financiële kosten én relatieve voordelen voor de gebruiker;
2. de milieubeïnvloeding, in meerdere of mindere mate, met inbegrip van de gevolgen voor de gezondheid, het landschap en de esthetische gevolgen van wijziging in het milieu;
3. de sociale kosten: waaruit bestaat het complex van maatschappelijke voordelen nadelen van het ene systeem in vergelijking met andere systemen? Hieronder vallen ook aspecten, zoals een algemeen welzijnsgevoel en zelfs — daarmee houdt men bijv. in de VS rekening — daarmee samenhangende kansen op betere maat-

* Bureau Ellens, Informatie over Wetenschap en Techniek te Den Haag.

E. G. Scholten

Volgens het advies van de Raad voor de gemeentefinanciën m.b.t. het uitkeringsjaar 1976 aan de ministers van Financiën en Binnenlandse Zaken hebben de gemeenten een netto financieringsbehoefte voor 1975 van f. 3,9 mrd. Voor de lagere overheid als geheel zal dit ruim boven de f. 4 mrd. uitkomen. In het eerste kwartaal van 1975 is echter nog maar voor netto f. 800 mln. door de lagere overheid opgenomen op de kapitaalmarkt. Wat de kapitaalvraag van bedrijven betreft, moet wel gerekend wor-

schappelijke ontplooiing van individuen.

Van 1. is reeds het meest bekend: economische cost-benefit-studies in verband met particuliere kosten worden al lang verricht en kwantitatieve analyse ervan is zeer goed mogelijk. Van 2. weten we minder. Kwantificering van bepaalde effecten van milieufactoren wordt echter steeds beter mogelijk, zoals bijv. blijkt uit een recente studie: Lave en Freeburg, Health effects of electricity generation from coal, oil en nuclear fuel, in *Nuclear Safety*, 14-5. Van 3. is het minst bekend. Er zijn nog maar weinig gegevens beschikbaar, er is mondiaal gezien weinig op gestudeerd en we hebben geen algemeen aanvaarde methodologie om bijv. politici ermee te kunnen helpen.

Toch is de vraag waarmee we worden geconfronteerd belangrijk genoeg: hoe de vraag naar energie tegen lage prijs in harmonie te brengen met de vraag naar een aanvaardbaar leefmilieu, terwijl het sociaal belang van de gebruiker optimaal wordt gediend? Zoals de lezer ziet: een gecompliceerd probleem!

Milieuproblematiek

De moeilijkheid bij de milieuproblematiek ligt vooral hierin dat kwantificering nog niet algemeen mogelijk is. Wel kunnen bijv. biologische en fysische effecten worden geanalyseerd en ook voorspeld. Schattingen van de kosten van bepaalde maatregelen kunnen het mogelijk maken vast te stellen welke bedragen het publiek bereid is te betalen voor het vermijden van misère en ongevallen. Het „rendement” van maatregelen die in hoofdzaak een esthetisch effect beogen (bijv. het ondergronds aanleggen van hoogspanningskabels) is veel moeilijker in geld uit te drukken.

Behalve het bepalen van de hoogte van bedragen die het publiek bereid is te betalen voor milieuverbetering zijn enkele hamvragen: welke emissie-niveaus zijn voor het milieu op een bepaald ogenblik aanvaardbaar? en: welke relatieve risico's willen we accepteren om toch de energie te verkrijgen, die we nodig hebben voor handhaving van ons bestaanspeil? Laten wij thans proberen tot een evaluatie van de diverse mogelijkheden voor de productie van elektriciteit te komen, waarbij de nadruk zal vallen op de sociale kosten. Het blijkt dan dat de belangrijkste uitgangspunten hierbij vooralsnog hoofdzakelijk door omstandigheden van technische en natuurlijke aard worden bepaald.

Schadelijke stoffen

Tenzij er een echte doorbraak komt in de technologie en productie van gas

(bijv. door het vergassen van steenkool) zijn er wellicht onvoldoende voorraden om leverantie op wat langere dan korte termijn veilig te stellen. In Nederland — dat toch over niet geringe voorraden aardgas beschikt (maar die niet alleen zelf mag verbruiken, op basis van het EG-verdrag) — wordt de leverantie van gas aan elektriciteitscentrales slechts voor een beperkte periode gegarandeerd. In principe is daarna alleen nog levering mogelijk tegen hoge kosten en met minder betrouwbaarheid in de zekerheid van leverantie.

Olie neemt qua voorraden wellicht een tussenpositie in tussen gas en steenkool. Volgens Kellermann 1) is de radio-activiteit die door kolen- en oliegestookte centrales vrijkomt van gelijke orde als bij kerncentrales het geval is. De grote moeilijkheid bij het vergelijken van gezondheidseffecten van energiecentrales die op een conventionele brandstof of op uranium werken, ligt natuurlijk hierin dat de schadelijke stoffen totaal verschillende uitwerking kunnen hebben. Zo worden bijv. de somatische effecten van zwaveldioxide of van radio-actief jodium niet alleen bepaald door hun relatieve hoeveelheden, maar ook door de aard en ernst van hun gevolgen voor mensen. Desondanks hebben Schikarski e.a. 2) een poging gewaagd de schadelijke werkingen van diverse emissieproducten te vergelijken, waarbij met mogelijke fouten in het schatten rekening is gehouden. Tabel 1 geeft de relatieve belasting door schadelijke stoffen; de getallen brengen de verhouding tot de maximaal toelaatbare concentraties schadelijke stoffen tot uitdrukking.

Tabel 1

	Totaal
Steenkool	1,34
Bruinkool	2,30
Olie	0,97
Aardgas	0,05
Kokendwaterreactor (x10 ⁻⁴)	6,6
Drukwaterreactor (x10 ⁻⁴)	5,6

Schikarski is uitgegaan van emissies van diverse typen elektriciteitscentrales en heeft die gemiddeld onder aanneming dat de totale Westduitse energiebehoefte door dat type centrale werd gedekt in het jaar 1970. Uit de cijfers blijkt dat elektriciteitsproductie door kerncentrales, beoordeeld op de emissie van schadelijke stoffen, een factor 10.000 gunstiger is dan bij kolen- of oliegestookte centrales en een factor 100 gunstiger dan bij gasgestookte centrales.

Overigens valt de vergelijking van kernenergie met sommige industriële activiteiten ook in het voordeel van eerstgenoemde uit. De UK Atomic Energy Authority heeft het vrijkomen van chemischtoxische stoffen vergeleken

met radio-activiteitsemissies. De chemische industrie zou met een aanzienlijke belemmering van de productie moeten rekenen, als dezelfde maatstaven werden aangelegd als bij de kernenergie is voorgeschreven. Voor ons land zouden soortgelijke resultaten te voorschijn komen als tot dergelijk vergelijkend onderzoek werd besloten.

Gezondheidsrisico's

Interessant in samenhang hiermee is de vergelijking van gezondheidsrisico's veroorzaakt door oliegestookte centrales en kerncentrales, opgesteld door C. Starr, M. A. Greenfield en D. F. Hausknecht. Zij komen tot de conclusie dat oliegestookte centrales 60 maal meer doden door ademhalingsziekten veroorzaken dan doden door kanker als gevolg van de aanwezigheid van kerncentrales. Dit alles bovendien nog binnen de door de Amerikaanse overheid opgestelde normen, waar beide typen centrale overigens ruimschoots binnen blijven. Ze zijn beide zelfs laag — 60 doden per jaar bij een bevolkingsgroep van 10 mln. in geval van een oliegestookte centrale — en 1 dode bij een kerncentrale, hetgeen overigens nog aanzienlijk hoger is dan later door de bekende Amerikaanse expert Rasmussen werd berekend.

Overigens bestaan er grote verschillen tussen oliesoorten onderling. Zo kan bepaalde Zuidamerikaanse olie as leveren die voor 60% uit vanadium-pentoxide bestaat. Wat dit voor de menselijke gezondheid betekent, is niet bekend; daar komt nog bij dat niet bekend is wat blootstelling aan de combinatie van zwaveloxyden en deeltjes inhoudt, plus nog het feit dat de gevoeligheid individueel sterk kan verschillen.

Maar niet alleen zwaveloxyde, ook stikstofoxyden kunnen de menselijke gezondheid bedreigen. Hoewel in dit opzicht de kennis niet bijzonder nauwkeurig is, kunnen wel enkele interessante cijfers worden aangegeven. Zo blijkt bijv. in de VS de toelaatbare radio-actieve straling niet meer dan 1% van de natuurlijke achtergrondstraling te mogen bedragen, terwijl deze percentages voor zwaveldioxyde en stikstofoxyde resp. 10.000 en 400 mogen zijn! Toch is weinig bekend over de mogelijke carcinogene of genetische effecten van zwaveldioxyde en stikstofoxyde, in vergelijking met wat bekend is over de gevolgen van straling. Nog veel grotere overschrijdingen van het

1) O. Kellermann, Kernenergie und Umwelt, *Atomwirtschaft* 20-6, blz. 304 e.v.

2) Kernenergie und Umwelt, studie van Kernforschungsanlage Jülich en Gesellschaft für Kernforschung Karlsruhe, *Jüli* 929, maart 1973.

Tabel 2. Vergelijkt de risico's voor het algemene publiek

Type centrale	Verwachte aantal doden per 10 mln. mensen per 1.000 MWe per jaar	
	Voortdurend bedrijf bij voorgeschreven blootstellingslimieten	Totaal risico door ongevallen
Kernenergie (doden door kanker)	1	verwaarloosbaar (0,00006)
Oliegestookte centrale (doden door ademhalingsziekten)	60	verwaarloosbaar (0,0002)

natuurlijke achtergrondniveau zijn toegestaan voor schadelijke stoffen waarvan veel minder bekend is, noch van hun implicaties.

Als de risico's voor de bevolking van een technologisch systeem worden bepaald, dienen ook de frequentie en gevolgen van ongevallen te worden beschouwd. In de kansen van terroristen e.d. menen wij ons hier niet intensief te hoeven verdiepen: terrorisme is een maatschappelijk verschijnsel dat zich niet speciaal met kernenergieproductie bezighoudt. Bovendien is het niet primair de taak van de industrie of de elektriciteitsbedrijven zich terroristen van het lijf te houden: op welke argumenten zou men technologische ontwikkelingen moeten tegenhouden in plaats van risico's te verkleinen en bescherming te verbeteren?

Omgekeerd is vrijwel iedereen overtuigd van de gevaren van autorijden — maar wie doet om die reden zijn auto van de hand? Wél neemt de maatschappij maatregelen om de gevarenkans te verkleinen — bijv. door invoering van de maximumsnelheid en het is niet duidelijk waarom de geleidelijke toepassing van de kernenergie in Nederland anders zou verlopen. Aan het *gedrag* van de bevolking zelf kan men in dit verband geen enkel argument ontlenen: wie heeft ter verlaging van het elektriciteitsgebruik zijn wasmachine, koelkast, droogkap, geluidsversterker, televisietoestel, boormachine, broodrooster of elektrisch scheerapparaat afgeschafte? De ontwikkeling wijst op het

tegengestelde — niet dat wij dat toejuichen of afkeuren: het zijn feiten.

Onwetendheid en ongeïnteresseerdheid

En de bevolking zelf, heeft die een oordeel? Volgens een eeuwenoud adagium dient door allen te worden goedgekeurd wat allen aangaat! Letterlijke toepassing van dit uitgangspunt zou natuurlijk tot onbestuurbaarheid leiden — wel kan men afgaan op percentages. Zou bijv. de overgrote meerderheid van de bevolking zich ondanks alles toch tegen kernenergie uitspreken, dan zou het principe-besluit van de regering om drie grote kerncentrales te bouwen op de helling moeten komen. Een recent onderzoek door het NIPO in opdracht van Bureau Ellens heeft aangevoerd dat van een dergelijk massaal verzet geen sprake is. Tweede belangrijk punt: bijna de helft van onze bevolking heeft nooit van kernenergie gehoord (14%), is niet geïnteresseerd (25%) of heeft geen oordeel (6%). De grote moeilijkheid ligt wellicht hier: hoe de mensen te informeren met objectieve gegevens, gegoten in zodanige vorm dat die informatie wordt geabsorbeerd en verwerkt. Daarmee zou ook de democratie gediend zijn — en een halt zijn toegeeroepen aan hen die misbruik maken van die onwetendheid en ongeïnteresseerdheid. Want juist zij zijn het die de democratie bedreigen!

S. H. Ellens

G. M. Heal: *The theory of economic planning*. Vol. 3 van de serie „Advanced Textbooks in Economics”, North-Holland Publishing Company, Amsterdam, Londen 1973, XIV + 409 blz., f. 60.

Dit boek 1) houdt zich bezig met planning in een „command economy”,

dat wil zeggen in een economie waarin de overheid (min of meer) bindende

richtlijnen kan geven met betrekking tot de productie en de consumptie. In de eerste plaats denkt men hierbij aan communistische landen en een aantal ontwikkelingslanden; sommige aspecten van de behandelde theorie kunnen echter ook van belang zijn voor de „managers” van meer ontwikkelde economieën, met name de theorie van de (meer gedetailleerde) planning op de korte termijn. Het is zelfs denkbaar dat delen van de inhoud van dit boek toepasbaar zijn op grote ondernemingen.

Zoals uit de titel van het boek al blijkt wordt er alleen theorie behandeld. Getallenvoorbeelden en dus ook case-studies ontbreken, evenals verwijzingen daarnaar. Het presenteren van realistische case-studies wordt trouwens bemoeilijkt door het feit dat leiders van „command economies”, evenals hun collega's van grote ondernemingen, niet te koop lopen met het getallenmateriaal waarop zij hun beslissingen baseren. De theorie is bewust zo algemeen mogelijk gehouden: de schrijver is erin geslaagd de formeel-logische problemen verbonden aan het plannen van een economie (d.i. het optimaliseren onder nevenvoorwaarden) te behandelen op een zodanig abstractieniveau dat de lezer het gevoel krijgt in aanraking gebracht te zijn met problemen waarvan hij anders onkundig was gebleven. Om met zijn eigen woorden te spreken: het boek geeft niet een blauwdruk van een ideaal economisch systeem, maar het is een terreinverkenning in het gebied van de vragen die rijzen als iemand een dergelijke blauwdruk probeert te maken. In deze zin kan het boek toch als zeer praktisch worden beschouwd.

Het geheel valt uiteen in drie tamelijk los van elkaar staande delen: een inleiding waarin vooral aandacht wordt besteed aan het probleem van het opstellen van een sociale preferentiefunctie (hfst. 1 en 2), zeven hoofdstukken over korte-termijnplanning en vier hoofdstukken over lange-termijnplanning; het boek eindigt met een hoofdstuk getiteld „Some unanswered questions”.

In de inleiding wordt het planning-probleem gestyleerd tot een maximeringsprobleem met nevenvoorwaarden. Ook het „fixed target policy problem” wordt door Heal in dit stramien gebracht: men kan de doelvariabelen zo definiëren dat meer beter is; een haalbaar (feasible) programma van vaste doelvariabelen wordt dan nog beter als men alle variabelen met gelijkblijvende verhouding vergroot totdat de grens van de produktiemogelijkheden bereikt is.

In tegenstelling tot veel andere boeken beperkt de schrijver zich, voor zo-

1) De lange tijdsduur tussen het verschijnen van het boek en het verschijnen van deze recensie komt niet voor rekening van de schrijver van deze recensie.

ver het de nevenvoorwaarden (dus het economische model) betreft, tot een korte beschrijving van twee belangrijke klassen: de „resource-constraints” en de „production-constraints”. De preferentiefunctie, of, zo u wilt, de nutsfunctie, krijgt veel meer aandacht, vooral het probleem van het construeren van een sociale preferentiefunctie uit de individuele preferenties. Uitvoerig worden de vijf condities besproken waarvan Arrow heeft bewezen dat ze strijdig zijn. Vervolgens wordt beschreven hoe die condities zo verzacht kunnen worden dat voor het beslissen bij meerderheid van stemmen (door Heal — en vele anderen — beschouwd als een niet onredelijke wijze van aggregeren van individuele preferenties) consistent worden. Heal acht het aannemelijk, dat in parlementen aan de aldus verzachte condities voldaan zou kunnen worden. Hoe die parlementen worden samengesteld en hoe uit de preferenties van de parlementsleden de sociale preferentiefunctie (al dan niet concaaf, al dan niet enige malen differentieerbaar) kan worden afgeleid, wordt niet behandeld.

Het deel over de korte-termijnplanning is grotendeels gewijd aan planningprocedures waarbij de produktiebeslissingen zoveel mogelijk gedecentraliseerd zijn tot op het ondernemingsniveau (de bedrijven moeten hun winst maximeren) en waarbij de consumentenzijde van de economie gerepresenteerd wordt door een preferentiefunctie welke door de „central planning board” (CPB) gemaximeerd tracht te worden. Op uiterst heldere wijze worden verschillende oplossingsmethoden voor dit probleem behandeld. Allereerst die van Lange, Arrow en Hurwicz. Deze komt erop neer dat de CPB, optredend als een „veilingmeester” in een soort tâtonnement-proces, net zo lang prijzen voor produktiefactoren en van produkten verhoogt of verlaagt, totdat de aangeboden en de gevraagde hoeveelheden gelijk zijn. Vervolgens komt de methode van Malinvaud aan de orde. Ook bij deze procedure geeft de CPB prijsignalen. De bedrijven reageren hierop door een productieprogramma op te stellen, hetgeen de CPB weer meer inzicht geeft in de verzameling van de produktiemogelijkheden zodat een „nog optimalere” prijsvector kan worden geannonceerd enz. Dit gaat zo door tot het optimum voldoende dicht benaderd wordt geacht. Een derde methode die besproken wordt, werkt min of meer andersom. De CPB stelt de hoeveelheden produktiefactoren per onderneming vast. Deze geven aan welke hoeveelheden eindprodukt zij dan willen afleveren en wat hun marginale produktiviteiten zijn. De CPB kan dan bepalen wat de marginale bijdrage van elk bedrijf tot het totale nut is; hij verandert de allocatie van produktie-

factoren dan zodanig dat in totaal het nut toeneemt. Dit (wederom iteratieve) proces eindigt als het niet meer mogelijk is een nutstoename die de moeite waard wordt geacht, te verwezenlijken.

Van al deze methoden wordt bewezen dat ze inderdaad tot een optimum leiden. Dit gebeurt (zoals trouwens door het gehele boek heen) met zo eenvoudig mogelijke wiskunde. Dat de schrijver erin geslaagd is zijn bedoelingen in niet-technische taal zo goed uiteen te zetten zonder langdradig te worden, is een uitzonderlijke prestatie.

Na deze methoden achtereenvolgens uiteengezet te hebben plaatst de schrijver ze nog eens naast elkaar. Ze hebben alle hun voor- en nadelen. De (vermoedelijk) snellere convergentie van het Malinvaud-proces, bijv. moet betaald worden met meer en meer gedetailleerde informatie. Ook het derde genoemde proces vraagt veel informatie, maar daar staat tegenover dat er geen concaviteitseisen gesteld behoeven te worden (hetgeen echter weer kan leiden tot een ander dan het globale nutsmaximum). Kortom, de keuze van de methode hangt, zoals altijd, af van de omstandigheden. Soms kunnen deze omstandigheden een combinatie van de methoden wenselijk maken.

Het deel over de lange-termijnplanning behandelt problemen van de economische groei in modellen waarin de tijd als discrete variabele voorkomt. Allereerst komt de preferentiefunctie aan de orde. Er wordt uiteengezet dat altruïsme ten opzichte van de komende generaties en additiviteit van de preferentiefunctie met elkaar verenigbaar zijn. Vervolgens worden de lengte van de planhorizon en eventuele eindvoorwaarden voor de verschillende variabelen besproken, alsmede het feit dat men soms met een „agreeable” pad genoeg moet nemen in plaats van met een optimaal pad. De optimale paden tenslotte worden beschreven aan de hand van de „local optimality-condition” welke inhoudt dat het nut gederfd door een offer op een zeker moment ten hoogste gelijk is aan het totale extra nut dat dat offer in de toekomst met zich meebrengt.

Het boek eindigt met een korte behandeling van sommige nog onbeantwoorde vragen, zoals het toepassen van het voorgaande op realistische, en dus complexe, economische modellen en het integreren van korte- en lange-termijnplannen.

J. van Daal

Fiscaal Memo. Kluwer BV, Deventer, 1975, 59 blz., f. 8,50.

Bevat in beknopte vorm de belangrijkste gegevens en cijfers over de Nederlandse belastingen.

Prof. H. J. Doedens: Schematisch overzicht van de Nederlandse belastingen. Kluwer BV, Deventer, 1975, 9e druk, f. 5,50.

Mr. M. Scheltema: Zelfstandige bestuursorganen. Tjeenk Willink BV, Groningen, 1974, 27 blz., f. 4.

Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in het administratief recht aan de Rijksuniversiteit te Groningen op 21 mei 1974.

Dr. P. Drewe: Stedebouwkundig planologisch onderzoek — onderzoek waarvoor? Delft University Press, 1974, 19 blz., f. 4,50.

Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in het stedebouwkundig onderzoek aan de afdeling der Bouwkunde van de Technische Hogeschool te Delft op 13 november 1974.

Drs. E. L. Berg: Decentralisatie in drievoud. Vereniging van Nederlandse Gemeenten, Den Haag, 1975, 39 blz., f. 4,50.

Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar in de bestuurskunde aan de Erasmus Universiteit Rotterdam op 13 februari 1975.

Wage determination. OECD, Parijs, 1974, 367 blz., \$ 9.

Bevat de inleidingen van een internationale conferentie van de OECD van 3 tot 6 juli 1973 te Parijs over de bepaling van de lonen. De inleidingen waren van P. Doeringer, N. Boxenquet, M. Maurice, G. Giugni, J. P. Courthéoux, R. Weil, J. Geluck, D. C. Smith, K. O. Faxen, J. Delors, M. Fogarty, D. Robinson, B. Roberts en H. Phelps Brown.

esb

Mededeling

50 jaar NIVE

Ter gelegenheid van haar vijftigjarig bestaan organiseert NIVE, Nederlandse Vereniging voor Management, een jubileummanifestatie onder de titel: „De nieuwe tachtigers”, op dinsdagmiddag 18 en woensdag 19 november a.s. in het Nederlands Congresgebouw te Den Haag. Medewerking wordt verleend door Dr. J. J. van Dijk, hoogleraar bedrijfs- en organisatiesociologie aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg, Ir. A. Maas, directeur inkoop HEMA NV en J. A. Mulder, marketingmanager Rank-Xerox BV.

Inlichtingen: NIVE, Van Alkemade-laan 700, Den Haag, tel.: (070) 26 43 41.